

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research And Training Institute, Maharashtra State, Pune

Government Orders, Instructions and Guidelines

*Registration and Employment Assistance
to Tribal Employment Seekers*

Procedure for—

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

EDUCATION AND EMPLOYMENT DEPARTMENT

Circular No. EMP. 1080/(2925)/XLI,
Mantralaya, Bombay 400 032,
dated the 7th May 1980.

Employment seekers residing in Tribal areas in the interior of a district or at long distances from the District Headquarters often find it inconvenient as well as expensive to undertake journeys to the District place for registration at the Employment Exchange. With a view to facilitating registration of such applicants, it has been decided that :

(a) Employment Exchanges in districts in which Integrated Tribal Development Projects or Adivasi Co-operative Societies have been set up, will supply the Officer-in-charge of the Integrated Tribal Development Projects and the Manager of the Adivasi Co-operative Society with stock of application forms (Form X-26) ;

(b) The Project Officer/Manager will get Form X-26 completed by every tribal applicant approaching him for employment assistance, and immediately forward it along with attested copies of the educational and other certificates of the applicant to the Employment Exchange ;

(c) Immediately on receipt of each completed Form X-26 from the Project Officer/Manager of Adivasi Co-operative Societies a Registration Card (Form X-1) and an Identity Card (Form X-10) will be prepared at the Exchange. The Exchange will forward the Identity Card to the applicant concerned, under intimation to the Project Officer/Manager of Adivasi Co-operative Societies through whom the applicant had submitted his application (X-26).

(d) A record showing the number of registrations effected every month under the foregoing procedure will be maintained at the Exchange ;

(e) Tribal employment seekers approaching the Exchange in person, will be registered in accordance with the normal procedure for registration.

2. As regards submission of Tribal registrants against vacancies, action will be taken as under :

Whenever the Exchange sends letters in Form X-46 to Tribal candidates asking them to report directly to an employer for a vacancy, copies of such letters should invariably be endorsed to the Project Officer/Manager, Adivasi Co-operative Society through whom the candidates had registered at the Exchange.

Similarly, whenever call letters (in Form X-43) are issued to Tribal registrants asking them to report to the Exchange for pre-submission interview, a statement giving names and registration numbers of the Tribal registrants and the time and date when they were required to report to the Exchange should simultaneously be forwarded to the Project Officer/Manager, who can then take suitable follow up action to ensure timely response from the Tribal registrants.

3. Since several candidates living in the Tribal areas might be living much in the interior places and it might be taking long time for them to receive letters. The Employment Officers must ensure at the time of issuing Form X-46 or X-43 that the tribal candidates get not less than ten days notice to enable them to report to the employers or to the Employment Exchange. It is hoped, this arrangement will help obviate complaints about late receipt of call letters from the Exchange.

4. The foregoing instructions should be given immediate effect by the Officers concerned in *all the Districts* in Maharashtra State, covered by the Tribal Sub-Plan.

By order and in the name of the Governor of Maharashtra,

(Signed) ARVIND CHITNIS,

Desk Officer,

Education and Employment Department.

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life and culture and their problems as well as developmental activities going on in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the fourth issue of the Bulletin. Besides articles, special news item, statistics on Tribal Sub-Plan and Modified Area Development Approach pockets, we are introducing from this issue, the social workers, voluntary social organisations working in the tribal areas of this State, and important Government Resolutions. We hope that the material given will be very useful to the general reader and to the scholars. We are sure that the Bulletin is playing an important role in diffusing information on tribal matters and will be helpful to the administrators and social workers in tribal development.

From the next issue we intend to publish the bio-data of the Research Scholars, who have contributed Research Papers/Articles or published books on the tribes of Maharashtra State. Such of the Research Scholars are requested to send their bio-data to me within two months. This will facilitate to prepare a bibliography of Research Scholars of Maharashtra State on this subject, which will be very useful for future guidance.

G. M. GARE

Principal, Maharashtra State
Government Central Press
Bombay

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. III, No. I, September, 1980

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune

Editor : Dr. G. M. GARE

Associate Editor : Dr. P. R. SIRSALKAR

Publisher : Dr. G. M. GARE

Director

Tribal Research and Training Institute

28, Queens Garden, Pune 411 001

Maharashtra State

Printer : Manager
Government Central Press
Bombay

CONTENTS

	Page
Editorial	
Planning for dispersed tribals .. .. <i>Dr. B. D. Sharma.</i>	3
The Cholanaickans .. .. <i>Dr. P. R. G. Mathur.</i>	11
Multivariate Analysis of technological gap in tribal farming <i>G. K. Sangle and R. R. Kulkarni.</i>	15
Socio-economic and Socio-Psychological Facets of Mahadeo Kolis of Maharashtra. <i>Dr. T. S. Khuspe, S. S. Bajai, and B. B. Yadav.</i>	19
Voluntary efforts in Tribal Development of Maharashtra State. <i>Dr. P. R. Sirsalkar.</i>	23
Educational problems and their solutions under Tribal Sub-plan <i>M. M. Shinde.</i>	27
Pockets of tribal concentration in Maha- rashtra State outside the Tribal Sub-plan Area—An exercise. <i>M. R. Mushrif.</i>	30
आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांचे संघटन व कार्य मूल्यमापन—एक आढावा. डॉ. गोविंद गारे.	34
महाराष्ट्रातील प्राथमिक अतिमागासलेल्या अवस्थेत असलेल्या वर्गीकृत जमाती (Primitive Tribes), त्यांचे प्रश्न व कल्याणकारी योजना. डॉ. पुरुषोत्तम सिरसाळकर.	38
भारतातील वर्गीकृत जमाती : घटनात्मक संरक्षण .. .. साँ. बा. कांबळे.	40
आदिवासी हस्तकला : बांबूकाम .. .. श्री. उत्तमराव सोनवणे.	42

Planning for Dispersed Tribals

DR. B. D. SHARMA

*Commissioner for Tribal Development, Tribal & Harijan Welfare
Department, Bhopal (M.P.)*

Dispersed tribals comprise a substantial part of the total tribal population in the country. The proportion of dispersed tribals, however, varies considerably from one region to another and also between different areas in the same region. Dispersal is an important historical process and people from different stocks have been intermingling irretrievably and indistinguishably ever since the beginning of human society itself. All communities have tried to maintain their distinct identity but they have not always succeeded. This process has become faster with the increasing command of man over natural phenomena and greater ease of communication and transport. The growing pressure of population has also resulted in keener search for new areas and opportunities which has brought together groups which had unequal organisational power. This adversely affected the command over resources and ethnical purity of many a tribe.

Rational for Distinction

We have briefly reviewed elsewhere the flows and counter-flows of tribal population in India in the past two or three centuries. For the purposes of planning, the dividing line between the areas of tribal concentration and areas with dispersed tribals has been kept as 50 per cent. The areas of tribal

concentration only have been covered under the tribal sub-plan. Those groups who fall in dispersed category are outside the ambit of tribal sub-Plans. It may be argued that the dividing line of 50 per cent is arbitrary. However, the conceptual frame for the development of tribal communities in the two groups is quite distinct. It is important to note that plan for development of dispersed tribals will necessarily have to be family-oriented rather than area based. Area development programmes may also benefit dispersed tribals. But no specific area-development scheme can be drawn for the dispersed tribals exclusively or largely since they do not constitute a majority in any area. Therefore, they must share the fortune of majority community living in the area so far as the infrastructural development is concerned. The inevitable conclusion is that the development of dispersed tribals has to be conceived within the broad frame of the development of the concerned area — which would be guided by the general policies of development of the region or the State as a whole. On the other hand, frame for development of tribal areas has been specially prepared keeping in view their specific needs. The planning for development of dispersed tribals, therefore, as an important limitation in so far as all

parameters of development are not determinable with reference to their problems and potential the programmes for their development have to be fitted into the border frame of development of the area in which they happen to live. Nevertheless we may hasten to add that any frame of development is not immutable — it must get influenced by the socio-economic situation of the people in the areas — there is considerable scope for interaction between the two. In an area with substantial tribal population, the general frame of development cannot but be influenced by what is sought to be done for this important single group falling in a special category.

Defining the Dispersed

The definition of less than 50 per cent tribal population by itself is not sufficient to classify the tribal population as 'dispersed' and 'non-dispersed' groups. Another important parameter for such a classification is the geographical unit for determining the level of concentration. The degree of dispersal can be defined only with reference to a basic area or unit of administration. For example, the tribal population in the country as a whole is 7.5 per cent only. If we take State as a unit for the purpose of determining the concentration, the areas of tribal concentration are only six small states and union territories. Madhya Pradesh, with the largest tribal population in the country has only 24 per cent of its population as tribals. If we take district as a unit, there are four districts in Madhya Pradesh of 20 in the whole country which have a tribal majority. All other tribals according to this definition would be considered as dispersed. In the

fifth five year plan a block was taken as the smallest unit for classification of tribals into dispersed and others. This definition, however, was relaxed in case all those States where the tribal Sub-Plans could cover only a limited population. In the Sixth plan a population threshold of 10,000 has been accepted as the minimum unit for defining areas of tribal concentration. Even this definition is not entirely satisfactory since there may be groups of villages or strings of hamlets which may have concentrated tribal population. Geography has proved to be an important factor for determining the habitations of tribals area. But administrative and geographical boundaries generally do not always coincide. Therefore, any attempt to define degree of concentration with reference to administrative boundaries is likely to be incongruous with the field position. Such anomalous position has sought to be corrected by accepting that areas of tribal concentration need not be defined with reference to the existing administrative units. All tribal majority enclaves may be grouped together and covered by one or more Integrated Tribal Development Projects. This has helped in rationalising the situation in almost all the State and the new Sub-Plan areas during the Sixth Plan are likely to cover all substantial tribal concentration regions leaving out a comparatively smaller proportion of tribal population to be covered under the programme of dispersed tribals.

Influence of Administrative Boundaries

Although some administrative boundaries may have been drawn arbitrarily, but now they constitute

important determinants of infrastructure; they are invisible field-lines; they sometimes prove to be not only watersheds in a physical sense but in historical sense as well. The State boundaries in the Western tribal region are now determining the path of growth of different sections of the larger Bhil community simply on the accident of history as to which State they happened to be located in. These sub-groups of Bhils will drift apart even linguistically as education spread in this area and their economy gets assimilated in the large State economy on either side. The same is the story of Gonds in the 'dome' region covering parts of southern Madhya Pradesh, Southern Orissa, Northern Andhra Pradesh and Eastern Maharashtra. They are getting used even to different caste names given to them in their respective States besides acquiring different linguistic linkages. The smaller administrative units like a district, a tahsil or a block also play an important part though not as crucial as the State boundaries. These boundaries define the administrative linkages of these areas in the first instance which are followed by economic and infrastructural linkages which continually become stronger and in many ways, decisive parameters of development for a small region may change substantially depending on its linkages in the surrounding region and the perspective of development for its reference area. In one context, a sub-region could acquire the central position, whereas in another setting, it may have to remain satisfied with a position on the margin and subserve the larger economy; struggling for even a minimal share in the benefits of growth.

Loss of Command

Another important feature of dispersed tribal population is their weaker economic position compared to the larger community in the area as also their own kind in area of tribal concentration. They do not have substantial command over resources in any case. If they are living in an area, which was once predominantly tribal, it is obvious that the stronger migrant communities have proved better and gained command over resources, rendering the tribal landless. In case these groups represent an outflow from other areas of tribal concentration, they were resources *ab initio*. There may be a number of variants even here. In case the migration has been into an advanced area, the migrant tribals would have been forced to occupy the lowest position in the local community both economically and socially. The story is likely to be different if they had moved to other backward areas with low population and rich forest and land resources. In such cases the 'dispersal' is qualitatively different. They may not comprise a large and compact tribal territory but they may be actually living in identifiable pockets of concentration as is the case in the western West Bengal. Nevertheless, the weaker economic position of the tribals in these regions adds another important dimension to socio-economic situation in these areas which must be taken into account while planning for their development.

Variety Situations

It will, thus be clear that the 'dispersed tribals' cannot be treated as one category for the purpose of defining a strategy for their development. The dispersed tribals comprise a large number of

identifiable small groups which present a vastly varying situation from one area to another. On the extreme some of the tribal groups may be dispersed uniformly almost in an entire area as is the case in Daman. On the other extreme, the dispersal may be formal and there may be substantial concentration of small homogenous groups in hamlets or groups of villages or even narrow elongated strings of hamlets/villages which may be reminiscent of larger flows of population in historical times. If we add to this demographic multitude, the varying geographical, climatical and economical situations in different parts of the country, the picture of dispersed tribal becomes even more complex. It may be recalled that the Government of India accepted the problem of dispersed tribals as a more difficult task which could be taken up at a subsequent stage after making a beginning the areas of tribal concentration only where the situation was easier to handle. Another consideration which weighed in favour of the strategy of making a beginning with compact tribal majority areas is that it is in these areas that the process of deprivation is getting intensified as the pace of economic development in the country as a whole is becoming faster. Therefore, these areas require urgent preventive action. On the other hand, the dispersed tribals in many cases merged with the poor and the deprived classes in these regions where they live and their development can be a part of the general programme of economic development of the sections.

We may hasten to add that the above formulation may not be taken to mean that the problem of dispersed tribals is identical with

that of the rural poor. In some cases the problem has become extremely complex with the tribal community acquiring even the stigma of untouchability like the Kois in Uttar Pradesh and Madhya Pradesh and Bhils in certain parts of the western region. The social disability reinforces the barriers in the way of upward mobility of these groups. Their resourcelessness has forced them into relationships of debt bondage which is difficult to break in the absence of any hope for an alternative means of livelihood. Smaller the group, weaker is its position in the power structure of the area with scanty change of getting a share in the benefits of new economic programmes.

Neglect of Dispersed Tribals

The dispersed tribals have not claimed attention in any substantial way even after independence when great concern was shown for tribal development as a whole. The programme of tribal development with the result that upto the end of the fourth plan, special tribal development programmes were taken only those areas which had more than 2/3rd tribal concentration leaving out about sixty per cent of the tribal population outside the ambit of any intensive programme. No built-in-mechanism was provided for attending to the problem of special groups like tribals in the otherwise comprehensive scheme of community development programme which was extended to the entire country at a very fast pace by the end of the third plan. This was a serious failure at the conceptual level. It is only in the fifth plan that the problems of dispersed tribals were also brought within the frame of overall strategy of tribal development, even though the time-schedule for attending to different facets of

tribal development was not in their favour. But the situation was not the same in all States. Advantages has been taken of the flexibility as well as the comprehensive nature of the tribal development scheme. States have a large proportion of dispersed tribals beginning was made in their case on substantial scale by relaxing the norms in the fifth plan itself. In Daman and Karnataka, Integrated Tribal Development Projects were designed for dispersed tribals as there are no areas of tribal concentration. Similarly, Kerala, Tamil Nadu, West Bengal, Tripura and Assam also evolved their respective model. Taking advantage of this experience a concrete programme for development of dispersed tribals is now being evolved in all States with the same priority as for those in other areas during the sixth plan.

Another important reason for the neglect of dispersed tribals has been their non-representation in the political forums. The representation of tribal communities in the legislation is decided on the basis of their total population in a State. However, once the number of seats in the Assembly for tribals has been decided, the reservation of individual assembly constituency is done on the basis of the extent of tribal concentration in each assembly area as may be delineated by the Election Commission. In bigger States with sizeable tribal population, those areas which have the highest proportion of tribal population attract full benefit of reservations in this process. Areas even with moderate tribal concentration in these States fail to get any representation in the assembly. For example, in Madhya Pradesh the constituencies reserved for scheduled tribes have a minimum of per-

tage of tribal population. On the other extreme, in Karnataka constituency reserved for scheduled tribes has less than 15 per cent tribal population. The accident of a community being located in administrative unit coupled with a procedure has played the trick. For example, if reservation of assembly seats were to be decided for each district, the overall number in the assembly would receive the same, but hitherto unrepresented groups would get a seat in the assembly and geographical representation would be more equitable. This systematic non-representation of dispersed tribals in bigger States has also contributed to the continued neglect of this group socially and economically.

The most significant indicator of development is the change in level of literacy in a community. There is a big contrast in educational attainment of dispersed tribals and tribals living in concentrated areas. The literacy Kol in northern M. P. is barely 2 per cent the Kothodies in Rajasthan, the Katkaries in Maharashtra are in a similar position. The areas in which they live are educationally advanced. On the other hand, level of literacy amongst tribals in Baster which is educationally backward, is about seven per cent. This brings out that mere existence of institutional infra-structure has not helped the dispersed communities. Their brother living in more backward areas have progressed even though they had other disadvantages.

Classification of the Dispersed

It is thus clear that planning for development of dispersed tribals need considerable particularisation with reference to the socio-economic situation and the administrative

frame which may be available in each local area. Having said so, it will still be necessary to evolve some common parameters for broadly comparable situations. The problem of development of dispersed tribals can broadly be considered into three distinct settings, viz., (1) dispersed concentration, (2) string dispersal and (3) complete dispersal. The approach and methodology of planning for development of these three types will be entirely different. We may take in the first instance the case of dispersed concentration. There are areas with scattered, yet highly concentrated tribal population, located in groups of villages. The classical example of such a dispersal is presented by West Bengal where an entire band of such dispersed concentration can be found in the districts of Purulia, Bankura and Birbhum. In fact, this area contains the overflow of tribal population from the Chhota-Nagpur region into the unoccupied dense forest surrounded by a comparatively advanced areas. As the pressure of population in this region increased, the forest resources have got depleted. We now have interspersed tribal population which we have defined as 'dispersed concentration'.

Dispersed Concentration

If we look at the economic profile of the tribal communities in area of 'dispersed concentration' the pattern of ownership of land is quite adverse. For example in West Bengal the tribals living in these areas may comprise 50 to 60 per cent of the local population yet their command over land may be, at the best, 25 per cent in the more backward regions to less than 1 per cent in the more advanced regions. Thus, most of the tribals in these regions of dispersed concentration

are landless labourers; some of them may be artisans. It is clear that planning for development of these communities cannot be done in isolation. Their plan must be fitted in the plan of the area in which they live even though they may be recognised as a special group. The parameters of economic planning for the bigger group and the special group are entirely different. For example, in an area where bulk of the population depends on agriculture and alleged sectors, irrigation would claim the highest priority. This premise will be valid for district planning as for block planning. But the very same district planning as well as for block planning. But the very same premise becomes inapplicable for the dispersed concentration of tribal sub-group who hardly own any land. Intensive development of agriculture may help those tribals who are land-owners and perhaps as a byproduct some others also who depend for their well-being on the general prosperity of the area. However, the latter relationship is tenuous. The nature of such relationships may vary from contract labour relationship with strong bargaining power in their favour on the one end to debt-bondage with no rights on the other. It is true that in this case tribal development becomes almost synonymous with the development of landless labourers. It must, however, be remembered that to landless labourers belonging to tribal communities may be in a much weaker situation compared to others belonging to higher social group. The Jats in the neighbourhood of Delhi give lands to jat cultivators at an extremely moderate rate but the terms become stringent in case the cultivators were the members of scheduled castes. If this is the situation around Delhi,

social bonds must be much more effective in the backward areas. Therefore, unless this aspect is kept in view even measures taken for improving the lot of agricultural labourers of programmes designed for landless labourers may bypass the tribals or may benefit them only marginally.

One point is quite clear from the above discussion. Although intensive agriculture may be an important programme for the development of the area, it may not be a programme of highest priority for the tribal groups. Even in formulating programmes for agricultural developments certain conditions may have to be imposed so that tribal land owners may get an adequate share in the general agricultural programmes in the area. These measures are marginal in nature for development of the dispersed tribal sub-groups as a whole. The main thrust for these groups can be provided by these programmes which are addressed to landless population. The programme profile in their case, therefore, will drastically change and bulk of the schemes will have to be family oriented. One of the most important programmes for tribal development in such a situation would be to secure rights on land which they may be cultivating as lease holders or otherwise. This programme could be applicable to all share-croppers or lease-holders but it acquires a special significance if it is added that the bulk of the share-croppers belonging to Scheduled Tribes,

Creation of new job opportunities can be another priority scheme for these areas. We have already discussed the limitations of employment programmes, in which creation of public assets or stimulating private investments are accepted as

the main instruments for raising the level of employment in the area. Creation of public assets has a rather low upper limit whose potential is exhausted very quickly in small geographical areas particularly the backward areas. This approach also helps in accentuating the socio-economic disparity since those who own land add to their capital assets. It is these groups which are able to take advantage of even public assets. The bargaining power of the weaker sections may get compromised unless conscious effort is made for correcting this imbalance. Creation of new assets in the area, therefore, must aim at building up the resources base of the resourceless with a clear objective of correcting the social and economic imbalance in these areas. Water and land resources, which are still owned by the State can play an important pivotal role. In other words, tree-culture and fisheries development assume a high priority in the scheme of tribal development. Animal husbandry also assumes a new significance on similar consideration. Self-employment schemes coupled with upgradation of traditional skills of the tribal should get a

While all efforts may be made to provide a resource-base to each individual, there is no escape from the logistics of the socio-economic situation in which the dispersed tribal communities find themselves. There is an upper limit. Therefore, attention must be directed to the human capital. Economic development is a function of efficient utilisation of natural resources as also human resources. Development of human resource, which contribute significantly to the overall development of the area, can become the solid foundation of tribal development. Therefore,

education, etc. should be the main thrust of tribal development programme in these areas.

The first step for investment in human resources is through providing effective social services. In areas with dispersed concentration of tribals, social services generally bypass their habitations. Each service as an optimum area of operation. Elementary education, and drinking water facilities have to be planned for village-units or even hamlet-units. Post primary education, auxiliary health services, supply of consumer commodities etc. can be planned for a small group of villages. The next hierarchy of services is that of higher secondary education, primary health centre, etc. In the normal scheme of area planning the last two categories of services are likely to be equitably distributed. However, the area of dispersed concentration of tribals is large and compact, it is likely to be neglected even in relation to these services. For example, the number of middle schools may be too small and the health centre may be located far away in one corner of the region. The biggest gap in social services for dispersed tribal groups arises in relation to the village-level services or services meant for a group of villages. The areas of dispersed concentration of tribal can be treated for all practical purposes one unit for the village-level services. If this is done, it can be ensured that they are not neglected in this regard. The level of services for the identified villages comprising the area of dispersed concentration must be equal to that for the entire planning region. For example, the proportion of hamlets having elementary schools must be the same for this sub-region as for the block or the tahsil. Moreover, since the tribal communities do not

have resource-base but their human resource, social services should be provided on priority basis so that the community can acquire higher skills in different professions and thus may be enabled to overcome the handicap of material capital. The group-of-village-level service also the handicap of material capital. The group-of-village-level services also will need a conscious review with conscious or unconscious discrimination against them.

String Dispersal

The second category of dispersed tribals is that of 'string dispersal' comprising narrow elongated region with a string of habitations. In this case the area of tribal concentration is not likely to be large. The tribal community may represent either intrusion of tribal in non-tribal region along certain physical features or their withdrawal from the neighbouring areas under pressure from advanced groups. The approach to development of tribals in 'string dispersal' will be basically similar to that adopted in the case of 'dispersed concentration' with some modifications. The concentration in these cases is not substantial even in the smallest administrative unit in which the non-tribal population may predominate. It will be necessary to specifically look at the problem of each tribal habitation. The narrow strip may provide common features to all villages which may need some specific programme like development of a common link road or a common economic programme based on the resource of the area. Some examples which will illustrate the point in issue. The Rajis in U. P. are a small community inhabiting only about 12 villages in all. Each village by itself does not throw up any important issue and their problems got neglected in the

general development scheme of the area. Once the group of Raji villages was identified, it was possible to visualise a common service centre and establish linkages in the social services structure for all the villages together. There was no obvious pattern of road development in each village was considered separately. But when all Raji villages were taken as a unit it was possible to have a scheme of open-investment compared to what would be needed for each isolated villages. The approach to development in this case cannot be put in any predetermined pattern.

Another important example of tribal distributions is in the undulating land of Tripura. The valleys in Tripura are all now occupied by displaced persons from Bangla Desh. The tribal communities have receded to the hilly-tops. Even though the blocks have been carved out taking into account their basic physical features, the developmental programmes have, by and large, left out the elongated hill-tops which have concentration of tribal population. Once the problem is viewed from the tribal end and development plans have to be prepared for the development of people living in the hill-tops, the parameters change. The infrastructure for health services gets established in these regions and communication network develops along the hill range inter-connecting the tribal land rather than diagonal to it along the slope touching only one or two points for purposes more relevant to the advanced areas like extraction of raw-materials or establishing a health resort.

The programmes of economic development for those areas of string-dispersal will have to be defined with reference to their

resource potential. In Tripura once these areas were identified attention immediately shifted to tackling the problem of shifting cultivation. Other policies also have got to be reviewed to give a viable economic base to the tribal living in those areas. Education has to be planned with reference to these village groups.

The string of tribal habitations may not be always continuous as in the case of long hill-tops. The flows and counter-flows of tribal and non-tribal population has been more intense in the plane areas. Yet in many cases, where the tribal communities may be highly dispersed, the tribals generally live in separate hamlets in the same village. Here the proportion of tribal population, if we take village as a unit, may be extremely low. But if we accept hamlet as a unit, may be extremely high. The classical case of such a highly differentiated concentration is that of Scheduled Castes in the nation as a whole who live in separate hamlets in all villages. The area is highly dispersed at the village level but highly concentrated at hamlet level. The demographic distribution of tribal communities in some areas follows this general pattern for Scheduled Castes.

Planning of predominantly tribal hamlets, therefore, assumes special significance in the strategy of development for dispersed tribals. The best approach in these cases would be that of the 'whole village development' where tribal hamlet is taken as the planning unit. Any 'macro' level planning-including the village-level-plan is likely to bypass these hamlets. Isolated programmes may bestow some benefits like establishment of a school or provision of drinking water facility. But their total economic situation may

go unnoticed in large statistical aggregation and at the best may be an appendage. Therefore, each habitation unit has to be taken as a whole for purposes of developmental planning.

In this context it will be necessary to carefully define the concept of whole village planning itself. Village development is generally confined to providing some social services and community infrastructure. These elements are important particularly for tribal habitations but improvement of the economic base is crucial in any scheme of development of dispersed tribals. The tribal hamlets may not only be physically on the margin of the village but even in economic terms also they may be located just on the margin. In many cases, the tribals may not even have a right on the land on which their hamlet may be situated. It may be remembered here that the tribal communities, in the early days of their migration into the advanced area, would have had greater links with the forest economy. The classical case is that of Birhores in Bihar. They were subsisting substantially on the forest where they hunted wild animals and prepared small artifacts using raw materials from the forest. The Basor of Madhya Pradesh provide another example who supply the community with bamboo baskets and continue to be highly skilled in bamboos. The depletion of forest resources has eroded their economic base. Other linkages with the local village economy have not emerged. They may now be irrelevant in the overall regional context. Therefore, unless the whole village approach is adopted it will be difficult to establish sound linkages and give them a lasting foothold in the local economy.

Special attention will have to be given to social services for these habitations. It may not be possible or necessary to provide separate educational institutions for them. But it will have to be ensured that children from these hamlets do take advantage of the school facilities in the village. Suitable incentives to the children and involving the community are necessary. Similarly health coverage should be consciously extended to making use of infrastructure exists for health services at that level.

Skill Groups

We may now consider the problems of certain skill-groups amongst the dispersed tribals. Some tribal communities have been following for ages certain traditional occupations like the Kathodies in Rajasthan and Gujarat, Kherwars in M. P., Asures in Bihar and Katkaris in Maharashtra. Some of these communities were providing specific service in a large area which have become irrelevant in the new context and they have been forced out of competition by stronger elements. They are falling in the race of economic development and are not able to adjust themselves. Most of them are being forced to work as landless labourers. These communities can be helped to acquire more relevant skills, given the resource-base for reacquiring a place in the new system. A distinct and comprehensive plan for each skill-group should be prepared and fitted into the bigger plan frame.

Institutional frame

Having considered the various assets in relation to programme planning the question of institutional arrangement for planning of development for dispersed tribals should be answered. We have already observed that one of the

important limitations of such a programme for dispersed tribals is the institutional frame for general development in the concerned area has to be accepted as given. It will be difficult to launch any effective programme exclusively for tribals. Since the pace of tribal programme cannot be independent, the general rural development programme will set the time. This is an important factor which must not be missed. It is only then that the strength or weakness of the system can be assessed and fullest possible advantage can be taken of the entire institutional set-up in the region. The heavy responsibility of development of weaker sections cannot be assigned to a specialised agency since no such agency can rise upto the task whatever may be its size and resource-base. We have already observed that the dispersed Scheduled Tribes have many characteristics common with the rural poor. Therefore, many programmes for the rural poor may be relevant to them. However, they may comprise a necessary package for their development but may not be sufficient. their care-free nature, higher incidence of drinking, scanty political representation etc. Therefore, special conditions may have to be built into the programme of the weaker sections that the tribals are enabled to take a reasonable share in the fruits of development of the region. For example, the rate of subsidies in economic programmes may have to be higher since he may not have even the resource-base which other poor may have. They may require greater persuasion to send their children to the school or taken advantage of health services. Debt-bondage may be unbreakable in their case because of the concern

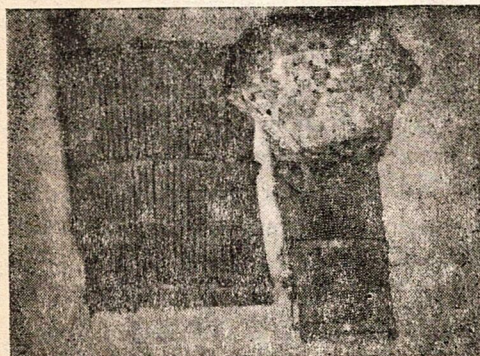
for their work. Similarly, special programmes may have to be prepared for them keeping in view their skill endowment. Special measures may be taken to counter social inhibitions amongst them.

Block has been accepted as the unit of planning for rural development. The parameters for development of dispersed tribals, therefore, have to be defined for each block. A district approach for the development of tribals living in each block will need to be worked out. In the first instance, all predominantly tribal villages may be listed and mapped so that the pattern of their distribution can be understood. It will also bring out special feature, if any, about their habitat, resource-base and general conditions. The approach for development of tribal abitations has been outlined in the earlier part of this paper.

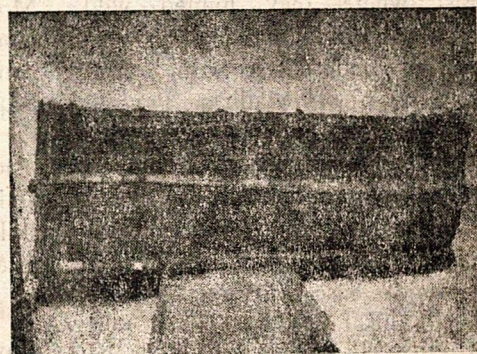
The general programmes of development, particularly the I.R.D. are limited to economic development only. In the case of tribal communities, the social factors are equally important, sometimes more important. It may, therefore, be necessary in their case that a supplemental programme for social services is added to the I.R.D. itself so that the scheme for tribal development becomes realistic.

An important question is about financial support to this programme. The development of tribal cannot be exclusive responsibility of any department. Such an approach, which has been tried earlier both for Scheduled Castes and Scheduled Tribes, has failed to yield results. The base investment has to be provided by the general rural development programme in the concerned block. A proportion of total outlay for rural development

depending on the size of the tribal population in the block with some weightage may be earmarked for them. It is not necessary that a uniform proportion is prescribed for each scheme since the tribals may need somewhat different package of programmes depending on their economic base. For example, if the bulk of tribals are landless labourers, animal husbandry or forestry-oriented schemes will be more relevant to them. Nevertheless the total quantum of development outlay for the tribal quantum of development outlay for the tribal community as a whole must not be less than the predetermined figure. This outlay should be supplemented by the State so that assistance can be provided to them with more liberal norms or special aspects not covered by the general programmes may be taken care of in suitable cases.

Fishing traps made out of bamboos

Fishing trap made out of bamboos

The Cholanaickans—Cavemen of Kerala

Dr. P. R. G. MATHUR

Director, Kerala Institute for Research, Training and Development Studies of
Scheduled Castes and Scheduled Tribes, Calicut 673 017 (Kerala)

The Cholanaickans are the most primitive among the tribes of Kerala if not in the whole of India. They are only 350 souls in 1977 and inhabit the Karulai and Chungathara Ranges in the Nilambur Forest Division of the Malappuram District. The valley has an elevation of 4000 feet above mean sea level. It is about 100 kms. away from Calicut and 60 kms. from Malapuram, the district headquarters and about 30 kms. from Nilambur the Forest Divisional Headquarters.

The Cholanaickans occupy the rocky caves in the interior of forest especially the banks of the tributaries of the Chaliyar and Karimpuzha rivers. They call among themselves as Malanaickans or Sholanaickans. They call the Kattunaickans inhabiting the foothills as Pathikkar. The Pathikkar are known among themselves as Pathinaickans. They number about 500 people. Though there is generally no intermarriage between the Cholanaickans and Pathinaickans a few cases of marriages between these two groups have come to our notice. The Cholanaickans and the Pathinaickans have been found to occupy same caves.

The non-tribals call the Malanaickans as the Cholanaickans. Earlier writers failed to identify them as a primitive tribe. However, Thurston (1909) was the first to make reference to the same tribe when he quoted a letter from F. W. F. Fetcher : "It may be that in some parts of Wynad there are people known indifferently as Kurumbas and Sholanaickans. But I have no hesitation in saying that the Nayakas in my view are entirely distinct from Kurumbas".

The two classes do not intermarry. There is a marked variation in their mode of life. The Kurumbas of this part lived in comparatively open forest from Calicut and 60 kms. from Malapuram, the district head country, in the belt of deciduous forests lying between the Ghats and foot of the Nilgiri Plateau. The Nayakas has their habitat in the dense jungle of the Ghats and are essentially forest nomads, living on honey, jungle fruits and tuberous roots of certain jungle creepers". Vasudevan K. G. (1967-3)¹ says "The Sholanaickans live in the rocky caves and under the trees in the interior forests near Pulimunda, Meenmutty and the Arson Hill". It may be noted here that the Cholanaickan is a corruption of Sholanaican.

The Cholanaickans are hunter-gatherers and collectors of minor forest produce. I have already noted in my earlier ethnographic note on the Tribe (Mathur P. R. G. 1977)² that barter played a significant and useful role in their cultural life. In a nomadic hunting and gathering society like that of the Cholanaickans every man is a hunter and every woman is a gatherer; since no other course is open to any individual. Various jungle products as dammar resin, ginger, cardamon, honey bees, wax, pepper, soapnut, wild arrow root etc. formed the articles for barter with Muslim contractors in exchange of rice, tobacco, salt, hillhooks, arecanut, dry fish, chillies, betel and household articles. Gardner (1966) has described hunter-gatherer community as 'individualistic culture'. The food gatherers and collectors of minor forest produce maintained allegiance to individuals of the neighbouring villages whose orientation was essentially mercantile. In the words of Brian Morris (1977 : 227)³ "The social patterns and cultural life of these various Asian communities (Kadar, Veddas, Semang and Kubus) were remarkably alike, for they filled a similar economic niche and experienced the same kind of

---

¹Working Plan for Nilambur Forest Division, 1967-68 to 1976-77.

²Tribal situation in Kerala, 1977. Kerala Historical Society.

³Tappers, tappers and the Hill Pandaram, pp. 227 Anthropos, 77.

harrassment and exploitation from surrounding agricultural people. But what is of equal interest with respect to these Aslan communities is the seeming fragmentary nature of their social aggregates. In all these cultures the nuclear family functioned as the primary economic unit, and residential aggregates consisted essentially of one and five families camping together, either in temporary leaf shelters or rock caves"..... What is interest to us is the comparison between these cultures and the Cholanaickans of Nilambur who, living in a very forest environment inhabit in rock cave settlements. However, their nomadism is limited to summer months.

Neither the ethnography of the Cholanaickans is available nor has any attempt been made to study their culture. Barring Thurston's reference, MATHUR P.R.G. (1975 and 1977) is the only one to study these primitive tribesmen. The present paper deals with some ethnographic aspects of this South Indian huntergathering tribe, the Cholanaickans, whose present status I think typifies that of the Asian hunter-gatherers in the past.

It is clear from the writings of Thurston (1909) and Vasudevan (1967) that the Cholanaickans, the Paniyans and Aranadans have been living in the Nilambur forest areas around the Garulai Range and in the private forests of the Chungathara Range which belonged to the Nilambur Raja and other Zamindars. From the earliest time these tribal communities had important trading contracts with their neighbouring agricultural and trading communities for a pretty long time. According to Brian Morris (1977) tribal communities inhabiting the Western Ghats and maintained trade

contacts with their agricultural neighbours. During the Sangam period, the Tamil kingdom had trading relations with the Roman Empire. They exported peacocks etc. besides forest products like sandal wood from the Malabar coast. The local chieftains and Zamindars had control over the forests and royalties were accordingly levied on such forest exports. Further more, services of the local tribal people were placed at the disposal of the Rajas or the members of the families of the Chieftains when they went out on hunting expeditions. I have already (Mathur, 1976) shown how the Cholanaickans of Meenmutti maintained contacts with the British people and those of the Chungathara Range with the Brahmins of Palghat. This fact has been overlooked by several ethnographers on the tribal communities of Southern India who speak of these people as "Social isolates" or as aboriginals. The implication is that they are autochthones of the forest, without having contact with the people of the plains. Ethnrefels (1952 : 47-49) had held that the advent of the contractors at the beginning of the Century had changed the Kadan foodgathering subsistence economy to the collection of forest produce for barter. Ethnrefels, for example, maintained that the Kadars of Cochin were 'isolated in their forests' for a long period and were not influenced by the plain's culture. Brian Morris holds "That there is ample evidences to show that the external trading contacts had been going on since earlier times among the South Indian hunter-gathering communities — the Kadar, Paniyan and Hill Pandaram". As far as the Cholanaickans are concerned as a hypothesis, I believe that the gather-

ing of minor forest produce for barter played and still plays a crucial role in the cultural milieus of this hunting and gathering tribe and it is unfortunate to consider the Cholanaickans as isolates from the Hindu society.

The earlier reference to the Cholanaickans comes from Thurston who quotes the Gazetteer of Malabar in connection with the Kurumbas says as follows : They are sub-divided into Mullu (Bamboo) Kurumbas, Jen or Ten (honey) Kurumbas, also called Kadar of Shola Nayakans or Janu Koya Sholanaickans (honey cutting lords of the woods) and Urali or Bettu Kurumbas of which the first named class, who consider themselves superior to others are cultivators and hunters, and the third make baskets and implements of Agriculture". My own study (Mathur, 1974) reveals that the Kurumbas of Oynad are divided into three endogamous groups viz. (1) Mullukurumbas, (2) Uralikurumbas (3) Tsn Kurumbas or Kattunaickans/Kadunayakans. In the census of 1971 the Kadunayakans numbered 5,565. But it is not known whether the Cholanaickans and Kattunaickans have been clubbed together.

A cholanaickan settlement is called *Kallu Alai* (Rock cave). All their caves (Alais) are not easily accessible. The *Alais* have no communication facilities. One has to walk 10 to 15 kms. through dense forests to reach an Alai. Almost all the *Alais* are situated on the banks of the Chaliyar river and its tributaries. When rivers are in spate during the monsoon the *Alais* are totally inaccessible.

Janmans Territories

The Cholanaickans who number about 350 souls inhabit the mountain

ranges of Nilambur. They live in caves (*Alai*). Each *Alai* is a kingroup hamlet (Mathur P.R.G., 1977). Households belonging to a kingroup tend to congregate to a particular *Alai*. The Cholanaickans though live in scattered rock caves in the interior forests, and always found on the banks of rivers. Although their homes are *Alais*, they wander from one place to another in search of a wide varieties of berries, roots and tubers, nuts honey, pith, leaves, and many other minor forest produce. In fact, they lead a nomadic life through the year except the rainy season. They subsist on vegetable food and gather forest products for barter.

Two to three Cholanaickan families occupy a cave and there are three to five such settlements in a *Janman* (territory). Each *Janman* is presided over by a *Janmakkaran* (territorial headman). The name of the cave is invariably from a river e.g. Karimpuzha *Alai* and Panapuzha *Alai*. A number of the tribe takes his name after certain a cave settlement e.g. Panapuzha Kungan and Talipuzha Mathan. Similarly a *Janman* (territory) is named after certain families who form only a part, often a small part, but who nevertheless, are identified with the *Janman*. The *Janman* is "their land". The Cholanaickans use possessive pronouns in mentioning it. Not only do Cholanaickans speak of these persons and groups as "owing" certain *Janman* territories, but as prominent within it. Very few Cholanaickans reside within the *Janman* they own, since they are constantly on the move in search of fresh pastures. Most territories are large but thinly populated so that the *Janmakkar* (Owners) move within their territorial boundaries. They confine their settlement to a given territory. But

non-*Janmakkar* are always willing to move from one territory to another than the *Janmakkaran* who usually prefers, if possible, to remain within their own territory. A kingroup which occupies a cave in a territory has the right to leave the case. However, if the kingroup wishes to move to another territory which has got its own traditional 'owners' the members should either have a superior claim to live their or they should obtain prior permission.

Nomadism

The Cholanaickans stay in one place for three to five days and sometimes two to three months and they move on as the food supply becomes meagre. Their movements cannot be explained in such simple economic terms. Apart from the availability of food there are four essential features which are responsible for their movements. The first is that the caves give them protection during the monsoons when rivers are in spate. Secondly, they move to another cave because it gives them protection from wild beasts. Thirdly, they move from one cave to another as they bury the dead in their own caves. The settlement is extremely limited in size. Each cave house form one to three conjugal families. These families constitute a kingroup. Each family is a distinct economic unit. Finally, the Cholanaickans are habitually nomadic. The usual length of stay at a particular cave is from three to seven days. The necessity for collaboration in subsistence activities is essentially a function of the sexual division of labour as conceived and practised by the Cholanaickans. Males and females must depend on each other, for each sex is trained in certain skills.

The pure primitive food gatherer knows neither hunting nor fishing and lives entirely on gathered roots, tubers and insects and animals caught by hand. The Cholanaickans approach most closely to this condition. They use simple nets and have a specialised weapon to hunt small animals and birds. Food gathering, hunting and fishing are the elements of economy combined in different degrees among the Cholanaickans.

The collection of forest products for barter falls under three categories. Firstly, there is illicit barter of honey which is common in interior forests. The Cholanaickans are experts in honey collections. Honey is sold to the labourers mostly immigrants from Travancore area, who work for contractors. Secondly pepper, cardamom and ginger are sometimes bartered with the local Muslim traders who live in the neighbouring villages for consumer goods. The barter is invariably to disadvantage of the Cholanaickans, particularly where honey, pepper, ginger and cardamom are concerned. The Cholanaickans don not know the prevailing prices of these commodities and they are generally cheated. Muslim traders jeered at the ignorance of the Cholanaickans. Mute exchange must have been practised between the Cholanaickans, the neighbouring Muslim peasants and traders before the contractors for forest produce. Finally there is the barter of minor forest produce through Muslim contractors. This kind of exchange is the predominant form of external barter practised by the Cholanaickans.

Trade and Barter

The Cholanaickans are not a Scheduled Tribe of Kerala. However, coming under the protection of

My own belief is that there has been a considerable intermixture of blood between the tribal people and other Indians and he would be a bold man who would say that there has been no mixture of tribal blood, say for example, amongst many of so-called higher castes of the Hindus in Bihar. Because of their backwardness in education, there have people wanting who have not scrupled to exploit them for their own purposes. The problem, therefore which has to be tackled on a large scale is to create facilities which will enable the tribal people to come in line with others in the matter of education and economic development.

Dr. Rajendra Prasad

the Tribal Welfare Department, they have been identified as an offshoot of the Kattunaickans, one of the Scheduled Tribes of Kerala (Mathur : 1977). They do not have proprietary rights over land in the forest areas they inhabit. All forest produce in the Karulai Range are deemed to be national resources, and their exploitation and extraction as Government property are exclusively controlled by the Forest Department. On the contrary, until the private forests were vested in Government in 1975, the exploitation and extraction of forest products in the Chungathara Range

were controlled by some landlords. The minor forest produce in each range is leased out annually to contractors who bid the highest for right to collect them.

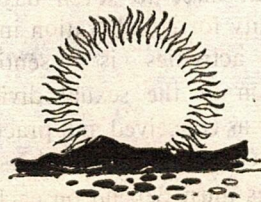
The contractors to whom the forest is leased out annually consider the products as their exclusive property. They ensure that the Cholanaickans do not sell minor forest produce to outside agencies. They visit the settlements of Cholanaickans in order to see that they do not clandestinely barter the produce. However, the Cholanaickan sell quantities of honey, dammer resin, soap seed and other products to local forest officials and other outside agencies and neighbouring Muslim traders. Since the contractor has the exclusive right to collect the minor forest produce the Cholanaickans are obliged to sell their collections to him at the nominal price. They cannot influence these prices as "they have to be accepted on a take it or leave it basis" (B. Morris : 1977). They are prevented from selling the produce elsewhere, for the contractual system limits the market, placing it solely in the hands of a single contractor. Accurate data on the collection of minor forest produce are extremely difficult to gather. The contractor and his agents do not disclose the quantity of minor forest produce collected in any one year as it will inflate the bid next year.

The economy of the Cholanaickans has been greatly disturbed due to the restrictions laid down by the Forest Department on the collection of the forest products. Besides the existing practice of leasing the forest for collection of produce through highest bidder in preference to a Tribal Co-operative Society has reduced the Cholanaickan to the status of wage earner. If the developmental programmes are implemented very cautiously in a phased manner, without destroying their cultural heritage, it is possible to bring change in this primitive tribe of Kerala State.

Note.—The views expressed in this paper are of the author as an anthropologist and not that of Government and he will be solely responsible for them.

REFERENCES

- Daryll Forde* (1943) : *Habitat, Economy and Society.*
- Jack Studer* (1971) : *The Majangir, Ecology and Society of West Ethiopian people.*
- Mathur P. R. G.* (1977) : *Cholanaickans of Kerala Primitive Tribes : The First step* by Surajit Sinha and B. D. Sharma.
- (1977) : *Cholanaickans, Tribal Situation in Kerala.*
- B. Morris* (1977) : *Trappers, Tappers and the Hill Pandarams, Anthropos.* 72-1977-1-/2.
- Murphy Robert F., Steward, J. H.* (1956) : *Trappers and Tappers : Parallel Process in Acculturation.*

Multivariate Analysis of Technological Gap in Tribal Farming

G. K. Sangle* and R. R. Kulkarni**

THE tribal population forms about seven per cent of the total population of Maharashtra State. These tribals mostly live in hilly and forest regions which are inaccessible. Their economy is unstructured and non-specialised. The various technologies like seed, fertilisers, plant protection chemicals, implements and machinery are not accepted by these tribals as accepted by certain non-tribal communities.

The major tribes in Marathwada particularly in Kinwat taluka of Nanded district are Gonds, Pardhans and Kolams which are agriculturists. These tribes subsist mainly on agriculture and forest. Jowar and cotton crops are mainly grown by them. The average yields of these crops on their farms is 150 kg. and 165 kg. per hectares respectively. The factors like fragmented lands, religious beliefs, localities, traditional leadership, non-availability of irrigation, lack of communication and transport facilities, unfavourable attitudes toward recommended technologies by change agents; low level of aspiration, lack of technological knowledge, affects the technological use. As a result of these factors the tribal farmers in this area do not use recommended

agricultural practices but follow their own method of crop cultivation. The local varieties of jowar, cotton, tur are grown with one or two harrowing and 2 to 3 cart load of yard manure per acre. The use of fertilizers, plant protection chemicals, irrigation is very meagre. Consequently there are low yields of crops and tribals continue to remain poor depending on fate.

This study was, therefore, planned to answer some of the questions like what are the factors which cause for non-use of technologies? Are these factors social, economic or cultural? Do the communication act as a barrier in transferring the technologies to tribal farmers? Are the recommended technological compatible as judged by farmers? The specific objectives of the present study, therefore, were :—

Objectives

- (i) To ascertain the extent of technological gap in tribal farming.
- (ii) To determine the extent to which the factors like situational, personal and socio-psychological and communication can help in the predication of technological gap on tribal farms.

Methodology

The field investigation was conducted in the tribal sub-plan area of Kinwat taluka of Nanded district in Maharashtra State. Selection of villages was done by stratification of the universe in four strata. Ten villages from four strata were selected on the basis of co-efficient of variability on amenities available in each village. One hundred and fourteen tribal farmers were selected as respondent from these villages. The selection of tribal farmers was done by following the procedure of proportional allocation method; Twenty-seven independent variables consisting of five situational, seventeen personal and socio-psychological, four communication and constraints, were selected on the basis of review of literature and judges opinion on relevance of these variables with technological gap. The appropriate measures like, scale, values, indices, schedules were developed and some were adopted to measure the independent variables. The technological gap is a dependent variable of the investigation was defined as a discrepancy between technologies followed by tribal farmers. The technologies selected for study,

*Head, Department of Extension, Marathwada Agricultural University, Parbhani.

**Assistant Professor of Extension, Marathwada Agricultural University, Parbhani.

¹Names of these variables are given in Table No. 2.

were recommended seed of hybrid and high-yielding varieties of crop like jowar and cotton, fertilisers, manures, interculture recommended for selected crops, plan protection measures, preparation of farm yard manure, farm machinery and artificial insemination. The technological gap in respect to each technology was worked out as below :—

$$\text{Technological gap} : \frac{\text{Potential-extent}}{\text{Potential}} \times 100$$

Where—

Potential = extent to which the farmer could use the technology if he desires.

Extent = The actual use of technology in the year 1978.

The product was multiplied by 100 to express gap in percentage. The technological gap of each technology was summed up and was divided by number of technologies under consideration. This gap was termed as composite technological gap and was taken for multivariate analysis.

Hypothesis-1 : The situational, personal and socio-psychological and communication variables are negatively related to technological gap.

Hypothesis-2 : The technological gap could be predicted by the selected variables.

The statistical technique of multiple regression was used to determine the combined effect of selected variables on the dependent variable—technological gap.

Findings and discussions

I-Technological gap.—It was revealed from the Table 1 that percentage of tribal farmers in medium gap category was 63.17 whereas in low gap category it was only 0.87.

About one-third (35.96%) of the total tribal Farmers' technological gap was high. The mean of the

TABLE 1. Composite technological Gap.
N=114

Technology gap category.	No.	Percentage	Mean
Low (1-33)	1	0.87	30.00
Medium (34-66)	72	63.17	58.58
High (67-100)	41	35.96	34.90

technology gap of 63 per cent farmer was 58.58 and for 35 per cent tribal farmers, it was 34 per cent. Thus the findings concluded that composite technological gap in tribal farming system was existing and its mean ranged from 30 to 58 per cent. This technological gap range was shared by 99 per cent tribal farmers. Inversely, it could be concluded that only one per cent tribal farmers were using recommended technologies. Similar findings were also reported by Patnaik (1972), Tripathy (1974), Bhatia and Swaroop (1976), Bhrahmahatt (1976), and Sadamate

(1978). Their studies also proved that tribals did not use technologies like seed, fertiliser and plant protection on their farms.

II. Prediction of Technological Gap.—After assessing the extent of technological gap it was further decided to study the relationship existing between the each independent variable and technological gap, and prediction of extent of technological gap by these variables.

The results presented in the Table 2 in respect of correlation between independent and dependent variables, showed that variables, like farm size, irrigation potential, degree of commercialization education of farmer family educational status, social participation, socio-economic status, knowledge about technology, agricultural belief, personal cosmopolite source use, mass media use, total source utilization and source credibility were negatively and significantly related to technological gap existed on tribal farms. Thus hypothesis-1 is accepted.

TABLE 2

Relationship of independent variables with technological gap.

Number	Variables	Correlation co-efficient(r)
I	<i>Situational.</i>	
X 1	Farm Size	-0.217*
X 2	Irrigation potential	-0.209*
X 3	Degree of fragmentation	0.221*
X 4	Degree of commercialization	-0.317*
X 5	Indebtedness	0.047
II	<i>Personal and Socio-Psychological</i>	
X 6	Age	0.014
X 7	Farming experience	-0.113
X 8	Education of farmer	-0.149

TABLE 2—contd.

Number	Variables	Correlation co-efficient(r)
X 9	Family educational status ..	.. -0.259
X10	Family type ..	.. -0.165
X11	Family size ..	.. -0.151
X12	Family workers ..	.. -0.098
X13	Social participation ..	.. -0.200*
X14	Socio-economic status ..	.. -0.326
X15	Innovativeness ..	.. -0.117
X16	Knowledge about technology ..	.. -0.262**
X17	Agricultural beliefs ..	.. -0.230
X18	Scientific orientation ..	.. -0.173
X19	Perception about credit ..	.. -0.118
X20	Agricultural Development Aspiration ..	.. -0.141
X21	Perception about technology ..	.. -0.163
III. Communication		
X22	Personal localite source use ..	.. -0.040
X23	Personal cosmopolite source use ..	.. -0.285**
X24	Mass media source use ..	.. -0.329**
X25	Total source utilization ..	.. -0.375**
X26	Source credibility ..	.. -0.316**
X27	Constraints ..	.. 0.403**
R2		0.5159**

* Significant at 0.05 level of probability.

** Significant at 0.01 level of probability.

also help to shed the religious beliefs, make individual prone to change, cosmopolite in behaviour, which are the predispassing factors for human action. Hence, the education of family and technological knowledge are crucial variables in reducing technological gap.

The twenty-seven independent variables were fitted in multiple regression equation to know the predication power of these variables. The co-efficient of multiple determination (R^2) with all 27 variables explained 51.59 per cent of the variation in technological gap on tribal farmers. Among the 27 variables, six independent variables, of which the 't' values for regression co-efficient were significant, were isolated and again fitted together in multiple regression analysis. The significantly contributing variables were degree of commercialization, family educational status, family workers, knowledge about technology, agricultural beliefs and constraints.

TABLE 3

Significantly contributing variables to technological gap

Variables	Regression co-efficient	't' value
X44 Degree of commercialisation	.. -1.14	2.93
X9 Family educational status	.. .. -3.43	4.10
X12 Family workers	.. .. -2.06	2.24
X16 Knowledge about technology	.. .. -2.12	2.94
X17 Agricultural beliefs	.. .. -1.17	5.91
X27 Constraints	.. .. +2.47	3.14
R2	0.4136**	

** Significant at 0.01 level of probability

The larger the farm size and better irrigation potential the technological gap decreases. Irrigation is one of the factors which accelerate the use of technologies, and plant protection measures. The small holding coupled with irrigation facilities increases technological gap. Thus, it is quite obvious that small land holder did not use the technologies and need more attention, adoption, by change agents. Family education increases the ability of family members to read the technological information, interpret it and discuss it within the family members and based on these discussions use the technologies. The reading of technologies

All these variables explained 41.36 percent variation in technological gap. Thus their contribution in causing variation in technological gap is significant and hence hypothesis-2 is accepted.

The hybrids and high yielding varieties of crop like jowar and cotton gives bumper yield is properly cultivated. The tribal farmers who have used the seeds of these strains and also have followed practices like fertilizer application and plan protection have got recommended and more yield compared with non-user tribals. These increased produce has been sold in market thereby increased the commercialization index of these farmer which naturally resulted in lowering the technological gap. The technologies which require more labour were accepted by tribal farmers who have 3-4 family members working on their farms. The cultivation of jowar and cotton high yielding strains requires more interculture and plant protection. The farm operators who have sufficient family members to work on farm used these technologies which resulted in lowering the technological gap. The education of family members help to shed the

agricultural beliefs and create the congenial condition to adopt recommended technologies. The killing of rats, insects, rodents require use of poison and insecticides. The religious minded farmers do not use it as it violates religious norms. But due to education, the educated farmer had shed the belief and become rational to use insecticide and poison baits to control insects and rats to save crops from the damage.

The constraints like non-availability of inputs, insufficient credits, lack of technological knowledge, cause increase in technological gap. This variable was positively related to technological gap. The elimination of these constraints viz., timely supply of sufficient inputs, required credit and timely dissemination of technical information help decrease technological gap. Hence the positive relationship between constraints and technological gap could be justified.

Implication

The technological gap on tribal is more. Bridging the technological gap will lead tribals to raise the level of production and income and will ultimately result in modernising

them. The variables like degree of commercialization, family educational status, family workers, knowledge about technology, agricultural beliefs and constraints contribute to the extent of 41.36 percent in explaining technological gap. Hence the educational activities in tribal area, dissemination of timely technological information through group discussions and adult education, timely supply of inputs and credit will help use the recommended technologies and bridge the gap.

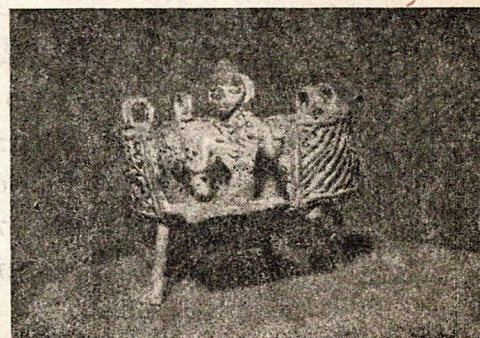
REFERENCES

- Bhatia, J. P. and Swaroop R. (1973) :* Economic problems of Tharu Tribes. Simla : Himachal Pradesh Agriculture University Agro Economic Centre.
- Bhahmbhatt, D. M. (1976) :* Transforming Tribal Agriculture, Arthvikas, 12(2) : 64.
- Patnaik, N. (1972) :* Tribes and their development, Hyderabad, N. I. R. D.
- Sadamate, V. S. (1978) :* A study of tribal farming system and technological gap. Unpub. Ph. D. Thesis, New Delhi, I. A. R. I.

Tripathy, R. N. (1974) : Agricultural problems in tribal areas : perspective on tribal development and administration Hyderabad : N. I. R. D., p. 183-192.

Khanderao—Mask used by Kokna tribe of Nashik district

Mata—Goddess of the Gonds and Kolams

Socio-economic and Socio-psychological

Facets of Mahadeo Kolis of

Maharashtra

Dr. T. S. KHUSPE*

Prof. S. S. BAJAI **

Shri B. B. YADAV†

LIKE the Bhils, Gōnda, Warli, Kokani, Thakurs and Katkaris the Mahadeo Koli community is one of the primitive groups live in hilly and forest area of Pune district of Maharashtra. They are culturally well established years together in the specific areas and engaged in subsistence type of agriculture. Because of their very base of culture, they always kept themselves isolated in their own world and therefore they became localite in nature. They always remained well attached to their social values, mores and folk ways. As a result of this, naturally tribe like the other primitive groups was kept away from development programme of the country.

With this situation, in view, it was felt essential to study the socio-economic and socio-psychological facets of the life of this community. Moreover, the State Government in recent years launched the special development programme for the welfare of this community popularly

known as "Tribal Development Block Programme". This programme might have made certain impact on the life of these tribal farmers and on their day-to-day activities.

Considering this background, the study was confined to the specific objective namely to determine the socio-economic and socio-psychological characteristics of Mahadeo Koles—tribal farmers and to study these in relation to the agriculture, social, economic and allied problem intensity faced by them.

Method of Study

Much tribal block from Pune district of Maharashtra was purposely selected for the study with the background that Mahadeo Koli Tribal community is mainly located in the area and the State Governments tribal development activities were also undertaken for the development of these tribal farmers. The tribal population of this block was 65 per cent in

1971. The block consists of 63 villages from where 21 villages were randomly selected and out the golf individuals living in these villages 202 tribal farmers were selected by using 'nth' number method of random selection. These farmers were personally interviewed with the help of specially designed interview schedule. Prior to this sufficient rapport was established among the tribal farmers in order to have free and frank opinions and unhibited information. The data collected include the factual information pertaining to independent variables of the study namely: age, family, formal education and operational land holding, annual income and social participation. The information on socio-psychological facets of tribal farmers pertaining to credit risk orientation, self reliance, change proneness and information seeking behaviour was also collected. Moreover, the study pertaining to the problems of tribal farmers was made with the help of 3 point continuum scales made applicable to the statements pertaining to the problems for measuring the extent. For measuring the various variables of qualitative nature working scores were developed. The use of 'X²' as the statistical tool was made to test the significance of association between dependent and independent variables. The dependent variable of the study was the extent of problems encountered by the tribal farmers. The problems considered for assessing the extent were low crop yields poor live stock, loans, marketing, assistance from development agencies and other problems of social nature.

*Professor of Agriculture Extension.

**Public Relation Officer.

†Student of Agril. Extension subject of Mahatma Phule Krishi Vidyapeeth, Rahuri, Ahmadnagar.

आदिवासी क्षेत्रों की समस्या यह है कि, वहाँ के लोग यह महसूस करे कि अपना जीवन व्यतीत करने और अपनी आकांक्षा और प्रतिभा के अनुसार अपना विकास करने की उन्हें पूरी स्वतंत्रता है। उन्हें यह महसूस करना चाहिये कि भारत न केवल उनकी रक्षा करनेवाली, बल्कि उन्हें मुक्ति देनेवाली शक्ति भी है। भारत उनका शासक है और वे शासित हैं अथवा उन पर अंसी प्रथाएँ या परिपाठियाँ लादी जायेगी जिनसे वे अनभिन्न हैं। इस प्रकार की कोजी धारणा उन्हें हम से दूर ले जायेगी।

जवाहरलाल नेहरू

Review of literature

Related literature pertaining to the research study limited to socio-economic conditions of tribal farmers is given hereunder. Mukhtyar (1952) suggested that for the tribal welfare education, economic activities, medical relief and water supply, communication, social, moral and cultural uplifts are aspects needs consideration. Gyanchand (1959) stated that the multipurpose tribal projects are the special features of development and have been located in the area where aboriginals are extremely poor, illiterate and backward in every respect. They do not possess inherent desire for development and want to lead a simple life in their primitive ways. Guha (1960) pointed out that developmental activities for tribal welfare must fulfil conformity to the social values and pattern of life of the people for whom they are intended to end the psychological receptivity and ability of the tribal population to absorb them.

Findings and discussion

The result of the study in respect of socio economic framework of

tribal farmers and its association with the extent of problems encountered by them are presented in Table 1.

illiterate. More than 50 per cent of the tribals belonged to large sized families. However, maximum number of these farmers viz. 64.85

TABLE I
Socio-economic characteristics of tribal farmers and extent of problems encountered

Independent variable	Percentage of farmers	Dependent problem low	Variable score high	X ² Value
<i>Age (Year)</i>				
Up to 30	10.10	38.10	61.90	
31 to 50	54.95	30.63	69.37	1.29NS
51 and above	34.65	25.71	74.29	
<i>Formal Education</i>				
Illiterate	67.82	24.09	75.91	15.74**
Primary upto 4th standard	23.76	27.97	72.03	
Above primary 5th Standard and above	8.42	62.50	37.50	
<i>Family size</i>				
Upto 5 members	34.16	33.33	66.67	4.50NS
6 to 11 members	51.98	23.81	76.19	
11 and above members	13.86	42.86	57.14	
<i>Operational Holding (Acres)</i>				
Upto 5	64.85	22.90	77.10	
5 to 10	28.85	37.93	62.07	11.093**
10 and above	6.43	61.54	38.46	
<i>Income per year (rupees)</i>				
Upto Rs. 1,000	12.38	24.00	76.00	
Rs. 1,000 to Rs. 2,000	47.52	26.04	73.96	17.05NS
Rs. 2,001 to Rs. 3,000	25.25	27.45	72.55	
Rs. 3,001 and above	14.85	50.00	50.00	
<i>Social participation</i>				
No participation	45.06	25.00	75.00	
Medium participation	45.04	25.50	74.50	17.27**
Full participation	9.00	70.00	130.00	

NS—Not significant.

*1—Significant at 0.01 level.

The findings based on the results in Table 1 indicated that highest proportion of the tribal farmers viz. about 55.00 per cent. were middle aged. Highest proportion of these farmers viz. 67.82 per cent were

per cent were operating their farms, upto 5 acres, indicating thereby, most of these farmers were small and/or of marginal nature. Annual income of majority of the tribal farmers (viz. 59.90 per cent) from

all the sources was upto Rs. 2000 only. The social participation of these farmers was upto medium extent and their per cent was around 45 equal number of them were also non participant of the social activities.

The associationship studies between socio-economic variables and the extent of problems encountered by tribal farmers indicated that formal education, operational land holding and social participation were the factors significantly associated with the problems encountered by the farmers. The

trend of results indicated that with increase in formal education, operational holdings and social participation upto certain level higher was the extent of problems faced by the farmers. However, beyond the particular level of these variables the trend of result became reverse. The Mahadeo Koli tribal farmers were also studied with respect to their selected psychological characteristics in relation to the extent of agricultural and allied problems encountered. The results pertaining to the above facts are presented in Table 2.

TABLE 2

Socio-psychological characteristics of tribal farmers and extent of problems encountered

Independent variables	Percentage of farmers	Dependent Problem Law	Variable Score High	Value X ²
1. Credit Risk Orientation—				
No credit risk orientation ..	34.65	14.29	85.71**	
Credit risk orientation ..	65.35	37.88		
2. Self Reliance				
Self Reliant	31.19	22.30	77.70	11.67**
Fatalist	68.81	40.00	60.00	
3. Change proneness—				
Not change proneness ..	55.45	21.43	78.57	8.24**
Change prone	44.55	46.03	53.97	
4. Information seeking behaviour—				
Upto 6 sources	51.49	21.15	78.85	7.42**
7 and above sources ..	48.51	38.78	61.22	

NS—Not significant.

**Significant at 0.01 level.

देश की समृद्धि को आदिवासी लोगों ने नृत्यद्वारा कितना आगे बढ़ाया है, फिर भी ये लोग पिछड़े क्षेत्रों में सामान्य सुविधाओं के अभाव में कठिन जीवन व्यतीत करते हैं। हमारा यह कर्तव्य है कि इन्हें नई तालिम एवं सुविधाओं के साथ आधुनिक स्वरूप प्रदान किया जाये।

इंदिरा गांधी

The psychological framework of an individual reflects upon his behaviour. Hence, the psychological characteristics of the tribal farmers namely, credit risk orientation, self reliance, change proneness and information seeking behaviour were considered appropriate for the study. The study pertaining to credit risk orientation indicated that more than two-third tribal farmers viz. 65.35 per cent were prepared to take risk for their development in general and agricultural development in particular. However, highest proportion of the Mahadeo Kolis—tribal farmers viz. 68.81 per cent were fatalist in nature and the self-reliance was available with respect to about 31.00 per cent farmers only. Moreover, more than 55.00 per cent of them did not indicate changeproneness in the agricultural and allied aspects of their life. More than 51.00 per cent used the different sources for getting the information concerned to agricultural and allied aspects of their enterprise.

The results pertaining to the associationship studies between the extent of problem encountered and the psychological factors viz. credit-risk orientation, self-reliance changeproneness and information seeking behaviour of farmers indicated that there was significant

and strong association. The trend of results indicate that the farmers exploiting the credits and developing the agricultural enterprise naturally experienced the problems to the less extent. Moreover, the tribal farmers who are self-reliant might have developed self-confidence and developed more belief in modern school of thoughts. Naturally such farmers are rational in behaviour. Therefore, these farmers encountered the problems to the lesser extent compared to the majority of tribal farmers who developed the changeproneness might have developed the outlook of cosmopolite nature and they were ready to change their life situation with the changing pattern of technology. Such farmers naturally experienced the problems relatively to the lesser extent. The farmers using more number of information sources of different kinds might have acquired more knowledge about modern technology, their

doubts might have been clarified due to their information seeking behaviour, hence, they experienced less number of problems.

Conclusions

The study has revealed that there was significant association between the tribal farmer's education, operational holdings social participation, credit risk orientation, self-reliance, changeproneness and the information seeking behaviour and the extent of agricultural, social-economic and allied problems encountered. The study on socio-economic and psychological characteristics of tribal farmers indicates that majority of the tribals were not formerly educated, live in large sized family system, operated on small and/or marginal type of holdings, received meagre income annually from all sources upto Rs. 2000 only. They were either non-participants of social activities or if they were they participated to

some extent only. They observed the tendency about not to take the risk of availing the credits and developed the fatalist nature in their behaviour. The farmers in general did not show the changeproneness and they were less interested to tap the variety of information sources for getting the additional knowledge for solving their problems.

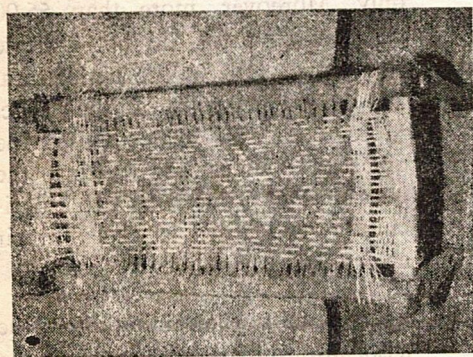
REFERENCES

Mukhtyar G. C. (1952) : Director of Tribal Welfare in M. P. Brochure of conference held on the problems of tribal peoples and tribal (Scheduled) Areas, p. 65.

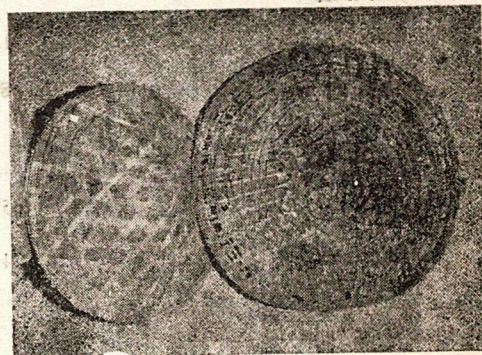
Gyanchand (1959) : Development of Scheduled Areas under the Special Multi-purpose Tribal Blocks ; Report on Fifth Conference Tribes and Tribal Areas : Bhartiya Adimjati Sevak Sangh, p. 68.

Guha, B. S. (1960) : Tribal Welfare in India : Social Welfare in India, Publication Division, p. 229.

□ □ □

Model cot prepared out of bamboos by Madia Gonds of Chandrapur district

"Rekhi"—Rain hat

*Voluntary Efforts in Tribal Development of Maharashtra State

BY

Dr. P. R. SIRSALKAR, M.A. Ph.D.

Chief Research Officer, Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001

IN this paper attempt has been made to present at one place a brief record of the activities of the Voluntary Agencies in the State of Maharashtra and their role in Tribal Development. With a view to uplift the tribal people, voluntary social organisations managed by tribal and Non-tribal people, are working in tribal areas of this State since last fifty years. The activities and objectives of the voluntary agencies can be summed up as under :—

- (1) To manage the hostels on grant-in-aid basis.
- (2) To run Ashram Schools on grant-in-aid basis.
- (3) To manage the Balwadis on grant-in-aid basis and to render other services to the tribal people.
- (4) To create social awakening among the tribal people through various activities.
- (5) To assist the tribal people in getting the possession of lands, which have been alienated earlier.
- (6) To provide medical services and to stop their exploitation.

(1.2) The voluntary agencies running the Aided hostels in Maharashtra State are (1500) in number. Out of it (1331) are Boys Hostels

and (169) are Girls Hostels. These Hostels are serving to (58121) inmates, out of which (51736) are

Boys and (6385) are Girls. The Divisionwise break up of these hostels is given in Table No. (1).

TABLE 1

Serial No.	Name of the Division	No. of Hostels	Percentage
1	Bombay Division	425	28.3
2	Pune Division	418	27.9
3	Nagpur Division	402	26.8
4	Aurangabad Division	255	17.0
Total		1,500	100.0

(1.3) The districtwise position of the Hostels is given in table No. 2.

TABLE 2

Serial No.	Name of the district	No. of Hostels	Serial No.	Name of the District	No. of Hostels
1	Bombay	10	15	Beed	28
2	Thane	51	16	Parbhani	45
3	Kulaba	18	17	Nanded	88
4	Ratnagiri	64	18	Osmanabad	61
5	Nashik	93	19	Nagpur	43
6	Dhule	129	20	Wardha	22
7	Jalgaon	60	21	Buldana	30
8	Ahmadnagar	106	22	Akola	58
9	Pune	96	23	Amravati	46
10	Satara	34	24	Yavatmal	91
11	Sangli	54	25	Bhandara	60
12	Kolhapur	48	26	Chandrapur	52
13	Solapur	80			
14	Aurangabad	33	Total		1,500

*The views expressed in this paper are of the author and do not reflect the Government Policy.

Thus it can be seen from the above table that the number of Hostels is more in Dhule district. The list of some voluntary organisations managing hostels in Maharashtra is given in Appendix (1).

(1.4) *Ashram Schools*.—In this State, there are (378) Ashram Schools for the Scheduled Tribes Students Out of which (48) are managed by the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation and (99) Ashram Schools are managed by the voluntary agencies on 90 per cent Grant-in-aid on approved items of the Grant. The list of some of the voluntary organisations running the Ashram Schools is given at Appendix (2). There are (231) Ashram Schools which are managed by the Tribal Welfare Department of the State Government. Thus it can be seen that (38) per cent of the existing Ashram Schools are managed by the Voluntary agencies in Maharashtra State. Approximately these voluntary agencies which are managing the Ashram Schools are catering to the need of (20,000) tribal boys and girls and the Government managed Ashram Schools are maintaining (40,000) tribal boys and girls in this state.

(1.5) Besides these two major activities, some voluntary agencies, are managing Balwadis, and are associated with the programme of Adult Education and Special Nutrition Programme in Tribal Areas of Maharashtra State.

(1.6) Besides these activities, some voluntary organisations like Bhoomi Sena and Shramik Sangathan are working in the tribal areas with specific objectives.

(a) *Bhoomi Sena*.—This organisation has been initially organised with the assistance of leftist and socialist groups of Pune and

Bombay. But at present Shri Kaluram Dodhade and his associates are working in Palghar Tahsil of Thane District. Damkhind in Palghar Tahsil is the centre of activity of this group. The main activities of this group can be classified as under :

- (1) To free the Bonded Adiwasal Labourers from the clutches of the landlords.
- (2) To assist the tribal people in getting the possession of land, which have been alienated earlier.
- (3) To stop exploitation in grass cutting and purchase of Minor Forest Produce.
- (4) Social Awakening.

This group, through its activities, is creating leadership among the Warlis and Malhar Kolis of this area.

(b) *Shramik Sangathana*.—The organisation is functioning in Dhule District since 1972. Its activities are centred in Shahada and Taloda Tahsils of Dhule district. This group is working with the assistance of Sarvodaya workers of the area. Late Ambarsingh, who belonged to the Bhil tribe, was an active worker of this group.

The main activities of this group are as under :

- (1) To assist the tribal people in getting the possession of lands, which have been alienated earlier.
- (2) To propagate the idea of prohibition for the all round development of tribal people.
- (3) To organise the tribal Bhil women for their uplift.

Under this organisation, the tribal people offered Satyagraha, at various places and at some places there were clashes in those workers and the landlords of the area. Because of this movement political

awakening has been created in this area. The tribal women had broken the pots of liquor at various places and thus tried to create social awakening against this evil, "सडकी मडकी फोडा" was the popular slogan of this movement led by Bhil tribal women under the leadership of the wife of late Ambarsingh.

(1.7) The Arogya Mandal, Hadapsar, Pune and "Kushta Rog Niwaran Samiti", Anandvan, Warora are providing medical services to these downtrodden people of the society. Dr. Prakash Amte and his wife are working at Hemalkasa in Bhamragad Area mostly for the primitive Madia Gonds, who are educationally socially and economically the most backward tribal people even among the other tribal groups of Maharashtra State.

(1.8) Thus it can be noticed that the voluntary agencies are managing varieties of activities in the tribal areas of Maharashtra with a view to uplift these weaker sections of the Indian Society.

(1.9) *Problems of the Voluntary Agencies* : It has been observed that inspite of the spirit of dedication and sacrifice with which the workers of these organisations are working, they are facing a number of problems in these remote and hilly areas. A few of these problems can be summarised as under :—

- (1) Difficulty in getting donations for their activities.
- (2) Difficulty in getting trained and devoted social workers to manage the organisations and its activities.
- (3) Training of personnel managing the activities such as Ashram Schools, Hostels, Balwadis etc.

The voluntary organisations find it difficult to manage the affairs of

a hostel or a Ashram School on 90 per cent grant-in-aid basis. They are demanding, time to time, 100 per cent grant on approved items of expenditure to run a hostel or Ashram School with efficient services. They cannot get donations from the tribal people, whose economic conditions by and large are far from satisfactory. In the pre-independence period the Bombay State was considered as a Beehive of the voluntary organisations, rendering valuable selfless services to the weaker sections in particular and other people in general. But at present it has been noticed that there is mushroom growth of Local area based voluntary organisations, who mostly neither have sound financial base nor a team of dedicated social workers. As a result of it they cannot deliver effectively the services needed for the activities. It is also observed that some of the agencies have taken the activities with business motive rather than the spirit of dedication and service to the weaker sections.

(1.10) *Role of Voluntary Agencies in Tribal Development* : The overall development of the tribal people is not possible only by the governmental agencies. The people's participation is therefore very necessary in planning and effective implementation of the tribal welfare programmes. Such of the Voluntary Agencies, who have a good record of services need encouragement and a few of them who are not providing the services as per the Rules, will have to be weeded out, so that the work of voluntary agencies is projected properly in the field of tribal development. The voluntary agencies can ventilate the grievances of these people and get redressed through the Governmental agencies. They can play an important role of bridging the gap between the people and the Government. It is through their selfless service, character and dedication that they can impress the tribal people and the Government.

(10.11) It is also necessary that the Voluntary Agencies working in the field of tribal welfare, have a meeting platform, once in a year, to share each other's experiences in the field of tribal welfare. The training of personnel, working in Balwadis, Hostels and Ashram Schools will also improve their teaching abilities which ultimately may result in good results in these fields. The Tribal Research and Training Institute of various States can associate with the training programmes of these personnel to be organised by the Education Departments of the States.

(10.12) The pace of tribal development will have to be accelerated with the effective participation of good voluntary agencies. Continuous dialogues between the officials and non-officials may result in bringing them clear to share each others views in the field of tribal welfare. Active participation of good voluntary agencies is necessary for the speedy uplift of Tribal people in Maharashtra State.

Panchsheel for Tribal Development

- People should develop along the lines of their own genius and we should avoid imposing anything on them. We should try to encourage in every way their own traditional Art and Culture.**
- Tribal rights in land and forests should be respected.**
- We should try to train and build up a team of their own people to the work of administration and development. Some technical personnel from outside will no doubt be needed especially in the beginning but we should avoid introducing too many outsiders into the tribal territory.**
- We should not over administer these areas or overwhelm them with a multiplicity of schemes. We should rather work through and not in rivalry to their own social and cultural institutions.**
- We should judge results not by statistics or the amount of money spent but by the quality of human character that is evolved.**

JAWAHARLAL NEHRU

APPENDIX ONE

List of Voluntary Agencies Managing Aided Hostels in Maharashtra State.

BOMBAY DIVISION

Gr. Bombay District

1. Gadge Maharaj Mission, Kurla, Bombay.
2. Adiwasi Sewa Mandal, Bombay.
3. Depressed Class Mission Society of India, Bombay.

Thane District

4. Harijan Girijan Unnati Mandal, Bhiwandi, District Thane.
5. Thane Zilla Adiwasi Samaj Unnati Sangh, Thane.
6. Gokhale Education Society, Kosbad, District Thane.
7. Gram Bal Shiksha Kendra, Kosbad, District Thane.
8. Vangaon Education Society, Vangaon, District Thane.
9. Adiwasi Gram Seva Sangh, Kainad, District Thane.
10. Balkanji Bari, Bapugaon, District Thane.
11. Vishwa Hindu Parishad, Talasari, District Thane.
12. Gyanimata Sadan Society, Talasari, District Thane.
13. Rayat Shikshan Sanstha, Satara.
14. Aryan Education Society, Palghar, Satara.
15. Harijan Sevak Sangh, Bombay.

Nashik District

16. Adiwasi Seva Mandal, Nashik.
17. Dang Seva Mandal, Nashik.
18. Janata Seva Mandal, Nashik.
19. Sarvodaya Shikshan Sanstha, Wani.

Dhule District

20. Satpuda Shikshan Prasarak Mandal, Dhule.
21. Kisan Vidya Prasarak Mandal, Boradi.
22. West Khandesh Bhil Sewa Mandal, Nandurbar.
23. Adiwasi Shikshan Prasarak Mandal, Shahada.
24. Adiwasi Vikas Mandal, Khandbara.
25. Adiwasi Shikshan Prasarak Mandal, Dhadgaon.
26. Akkalkuwa, Taloda Taluka Vidhayak Samiti, Taloda.

27. Nandurbar Taluka Vidhayak Samiti, Nandurbar.
28. Sakri Taluka Education Society, Sakri.

Jalgaon District

29. Vidya Vikas Mandir, Savda.
30. Janta Shikshan Mandal, Khiroda.
31. Satpuda Vikas Mandal, Pal.

Ratnagiri District

32. Adiwasi Sewa Mandal, Dapli.
33. Gram Sudharak Sewa Samiti, Pawas.
34. Mahatma Jotiba Fule, Ratnagiri.

PUNE DIVISION

Ahmednagar District

35. Satyaniketan, Rajur.
36. Adiwasi Unnati Sewa Mandal, Rajur.

Pune District

37. Adiwasi Shikshan Sanstha, Junnar.
38. Adiwasi Gram Vikas Mandal, Nimgiri.
39. Adiwasi Jan Vikas Mandal, Sonawale.

AURANGABAD DIVISION

40. Nasikrao Tripude Shikshan Prasarak Mandal, Vaijapur.

Nanded District

41. Adiwasi Seva Sangh, Kinwat.

NAGPUR DIVISION

Amravati District

42. Adiwasi Shikshan Prasarak Mandal, Yeotmal.

Nagpur District

43. Bharat Adiwasi Shikshan Sanstha, Garda, District Bhandara.
44. Maharashtra Pradesh Adiwasi Sewa Samiti, Nagpur.

APPENDIX TWO

List of Voluntary Organisations Running Ashram Schools in Maharashtra State.

1. Maharashtra State Co-operation Tribal Development Corporation, Vijayanagar Colony, Pune 411 030.
2. Adiwasi Sewa Mandal, 6, Veer Nariman Road, Bombay.
3. Jiwan Shikshan Sanstha, Palghar, District Thane.
4. Harijan Girijan Samaj Unnati Mandal, Bhiwandi, District Thane.
5. Gokhale Education Society, Kosbad, District Thane.
6. Shikshan Prasarak Mandal, Kawa.
7. Nandurbar Taluka Vidhayak Karya Samiti, Nandurbar, District Thane.
8. Sakri Taluka Adiwasi Seva Mandal, Pimpalner, District Dhule.
9. Pachora Education Society, Pachora, District Jalgaon.
10. Dhanaji Nana Choudhari Adiwasi Sewa Mandal, Satrasen, Taluka Chopda, District Jalgaon.
11. Adiwasi Sewa Mandal, Chopda, District Jalgaon.
12. Bhimshankar Sewa Sangh, Talegaon, Taluka Ambe-gaon, District Pune.
13. Rashtriya Adiwasi Shikshan Mandal, Nagpur.
14. Adiwasi Samaj Sewa Shikshan Sanstha, Dongargaon, District Chanda.
15. Balkanji Bari, Bapugaon, Taluka Dahanu, District Thane.
16. Pacchim Khandesh Bhil Sewa Mandal, Nandurbar, District Dhule.
17. Gadge Maharaj Mission, Bombay 400 004.
18. Nawapur Taluka Shikshan Prasarak Mandal, Nawapur, District Dhule.
19. Sant Namdeo Shikshan Prasarak Mandal, Hingoli, District Parbhani.
20. Marathwada Bhatkya Jati Samiti, Nanded.

21. Shivaji Shikshan Prasarak Mandal, District Buldhana.
22. Adiwasi Kalyan Sawa Mandal, Vatsapur, Taluka Akot, District Akola.
23. Parwa Shikshan Sanstha, Parwa, Taluka Darwha, District Yeotmal.
24. Ahmednagar Zilla Maratha Vidya Prasarak Samaj, Ahmednagar.
25. Marathwada Pradesh Scheduled Tribes, Vimukta Jati and B. C. Sewa Sangh, Parbhani.
26. Mahatma Phule Shikshan Prasarak Mandal, Nanded.
27. Adiwasi Shikshan Prasarak Mandal, Yeotmal.
28. Nashik Zilla Shikshan Vikas Mandal, Sharanpur Road, Nashik.
29. Adiwasi Gram Vikas Mandal, Ambepada, Taluka Surgana, District Nashik.
30. Gram Vikas Mandal, Nirgude, Taluka Peint, District Nashik.
31. Dang Sewa Mandal, Sharanpur Road, Nashik-2.
32. Adiwasi Sewa Samiti, Dhangar Galli, Nashik.
33. Satpuda Shikshan Prasarak Mandal, Station Road, Dhule.
34. Sane Guruji Shramik Vidyapith Boradi, Dhule.
35. Satpuda Vikas Mandal, Pal, District Jalgaon.
36. Satyaniketan Rajur, Taluka Akola, District Ahmad-nagar.
37. Satpuda Sarvodaya Mandal, Dhadgaon, District Dhule.
38. Adiwasi Shikshan Sanstha, Junnar, District Pune.
39. Kulaba Zilla Adiwasi Sewa Mandal, Pali, District Kulaba.
40. Jawhar Smriti Shikshan Samiti, Marki, Taluka Wani, District Yeotmal.

Educational Problems and their Solutions under Tribal Sub-Plan

M. M. SHINDE,

Project Officer (I.T.D.P.), Trimbak, District Nashik.

A PART from the economic development and raising the standards of living, one of the foremost objectives of Tribal Sub-Plan is to improve the quality of life of tribals. It is only through education that their aptitudes can be developed, hidden potentialities explored and talents exploited so as to enable them to think about schemes of their social and economic improvement.

1. Scope of education

Education is not restricted only to teaching three Rs. through primary and other academic schools for children. It also covers non-formal education centres for drop-outs who are now in the age group of 8-15. It also embraces adult education centres for grown-ups who may be educated about domestic hygiene, agricultural practices and other aspects of life around them. Education also means development of craft talents of tribals so as to make them craftsmen to serve their villages as well as become self-reliant through self-employment. Above all, it also means general education of tribal community through various extension activities in agriculture, animal husbandry, fishery, poultry, dairy co-operatives, consumer co-operative stores, through personal contacts, field demonstrations, field visits,

stalls in various tribal fails and weekly markets etc. Article 46 of the Indian Constitution has also cast a duty of prompting, with special care, the educational and economic interests of the weaker sections of the people, and in particular of Scheduled Castes and Scheduled Tribes. Education leads not only to mental and psychological development of individuals, but it is also an investment for economic development. Apart from academic knowledge, object of economic self-reliance will always have to be kept in view, while evolving policy in education.

2. State of education among tribals

As per 1971 census, literacy percentage was only 11.74 for Scheduled Tribes as against 39.18 in general. Such literacy is still lower in rural areas where most of the tribals live. There is also sharp education when we look at higher educational classes or technical and professional courses. Rate of drop-outs is also higher as compared even to Scheduled Castes as revealed by study by Dr. Naik, Ministry of Education in their 1971-72 publication. He observed that tribals availed only 60.9 per cent facilities provided for them by the Government. A study team in 1978 found that enrolment (1975-76) of tribal students was 5.1 per

cent in Class I to V and 3.1 per cent in Class VI to VII as against 7 per cent population in age group 6-14. Hence sincere efforts are required on the part of tribal development administration to bridge the gulf between level of literacy among tribal and non-tribals.

3. Strategy during VI Plan

The basic objective in 6th Plan is to increase the income of average tribal by saving him from a multitude of exploitative processes. To eliminate exploitation, it will be necessary to give the highest priority to building up inner strength of tribal communities so that they can stand the pressure of the new situation and are able to take benefits from the new programmes. Highest priority, therefore, has been given to the education, health and a full employment programme in these areas. Thus there is a major thrust in educational services in 6th Plan.

4. Primary Education

Approach to primary education in tribal areas should be different from general approach.

4.1. Teachers in schools should be recruited from amongst the tribal communities or they should be at least local residents.

4.2. Medium of primary education should be tribal dialect and not the regional language, so as to facilitate communication between teacher and the taught.

4.3. Incentive for enrolment in form of free books, stationery and 2 dresses during a year, mid-day meal or care feeding should be provided to 100% tribal boys and girls in primary classes.

4.4. Attendance incentive at the rate of Rs. 5 to 10 per month should be paid to those children having

more than 60 to 80 per cent attendance according to local requirements, in States in which it is not vogue. Mid-day meal or care feeding prevails in many States but dress or attendance incentive is in practice only in Rajasthan or West Bengal respectively.

4.5. Facility of Ashram Schools in form of residential schools in interior areas has been recognised by all States but building cost is heavy. Improved design of cheaper cost should be worked out to have such facility in larger number of places.

4.6. Incentive to teachers in form of free residential quarters and pukka schools building must be provided if we want to utilise them as agency of social change.

4.7. Food for work should be provided for labour component and material component may be spent out of nucleus budget or special central assistance being provided as per recommendation of VII Finance Commission for incentive. In Rajasthan T.S.P. area about 300 schools have been constructed with nucleus budget.

4.8. The hour of teaching in tribal areas should also be fixed to suit the local needs so as to allow children from use of cattle grazing and other domestic work.

4.9. Weekly holiday can also be linked with market day and vacations according to agricultural seasons.

4.10. Weekly sports day at centre school should be devised to search tribal talents and to solve mutual problems of a group of schools.

4.11. Employment of husband and wife in the same or nearby schools should be encouraged.

5. Upper Primary and Secondary Education.

5.1. Ashram Schools providing residential facility for all tribal boys and girls should be created at all middle school levels. Wherever it is not feasible to construct a building, 'Chatra Graha' scheme of Madhya Pradesh can be introduced. A group of 5 students are paid Rs. 30 to Rs. 35 per boy for renting any private house and scholarship at hostel rates is provided to them.

5.2. Weekly meet for competitions of dance, drama, traditional art, games and sports should also be arranged for a group of such schools called Shikshavit or educational circle to create interest in education and search talents.

5.3. A sports complex in every block headquarter can be created for training selected boys through coaches recruited from physical education colleges. The scheme is in vogue in Madhya Pradesh. Tribal meet like Milan Madai at State level once a year to select talented tribals must become regular feature.

5.4. Tribal boys in middle and high schools be adopted by respective teachers to give personalised services to tribal boys to raise their educational acumen. An honorarium of Rs. 20 per boy per month is paid for high school students. 50 per cent amount is paid every month and 50 per cent payable after success of 75 per cent students in annual examination at year end in Madhya Pradesh.

5.5. Teachers attached to Ashram Schools should also take special tutorial classes and be responsible for adopted tribal students and paid honorarium accordingly as in

practice in Madhya Pradesh or at the rate of Rs. 5 per hour per subject as in West Bengal.

5.6 All tribal boys of Class V to VIII should get scholarship for maintenance and Rs. 15 to Rs. 70 as book grant, games, library and caution money etc. as in West Bengal. Those in Class IX and X get tuition fee of Rs. 430 and 530 in addition to examination fee and girls upto any standards including engineering and medical, so as to develop proper talents among tribals.

5.7. 100 per cent tribal boys and girls should be covered by scholarship, residential facility etc. and all such amounts should be arranged to be paid well in advance through banks or head master simply on verification or attendance etc. by head master. Every student should have identity card, and saving bank account which should be credited in first week of every month when Head Master of the respective school sends the list. The formal sanction of district education officer has been causing delay in payment unnecessarily creating hardship to students. Rate of pre-matric scholarship in Orissa is Rs. 30 to Rs. 38 which is perhaps the highest for non-hostellers.

6. Informal Education

To cover drop-outs in the age group of 8-15 years, information education centres are running in a few States. Similarly massive programme of adult education has been launched throughout the country through education department and various voluntary agencies.

6.1. The content of such education in tribal areas should be job-oriented and need-based so as to make them self-reliant and keep them in employment.

6.2. Syllabus for adult education should also acquaint them with problems of moneylenders, land alienation, petty government official, currency, weights and measures, local administration and geography, hygiene, agricultural practices etc.

7. Professional education and competitive examinations

7.1. Pre-coaching facilities for engineering and medical admission tests and for other competitive examinations should be arranged in all States, if not already started for tribal students. It may be one year special teaching class as in Madhya Pradesh.

7.2. Similarly science and maths students should be provided special coaching in selected higher secondary schools so as to qualify for professional admission tests examinations.

8. Girls' Education

A few girls' education complexes should be developed for tribal girls in Tribal Sub-Plan area or tribal girls may be specially assisted to be educated in such schools as Vanasthali in Rajasthan or Home Science Colleges. Banasthali pattern caters to agriculture, poultry, horticulture, music, drawing, painting, home science and general education as an integrated course for girls on residential school patterns. Madhya Pradesh has already 2 such complexes for 500 girls each.

9. Vocational Education

9.1. Educating tribals in vocations like tailoring, weaving bamboo, basket making, rexin goods making, hand printing of cloth, wooden toys manufacture, handlooms, carpentry, motor pump repair, house electric wiring, drilling for mining will go a long way making tribals self employed in villages themselves.

9.2. Tailoring centres in some States are being run where tribals get monthly stipend as subsistence allowance and a machine to earn at the end of the course.

9.3. Training-cum-production centres should be run for all such other vocations which can provide employment in rural areas.

9.4. At the end of course tool-kit should be provided free of cost.

9.5. Industrial training institutes, apart from regular courses of welder, electrician, driver, carpenter etc. should also run short term courses for masons, house wiring electric or diesel pump repair, wire winding etc. because there is general shortage of such craftsmen in rural areas.

9.6. Similarly tribals should be trained with master craftsmen under I.R.D. scheme where any master craftsman may train upto 3 trainees. Trainer gets Rs. 50 per trainee as honorarium and each trainee gets monthly stipend of Rs. 100 upto period of 6 months.

9.7. Training in bidi manufacture, katha making and other forest

based industries can also be started so as to achieve goal of full employment in tribal areas.

10. Role of Voluntary agencies

Voluntary agencies can also be assisted to run Ashram Schools, training-cum-production centres, adult education centres and necessary financial assistance should be provided to them. They are already running adult literacy centres almost in all States.

11. Extension Education

11.1. Last but not the least important is education through extension. Village extension workers, a school teacher, project staff, health worker co-operative staff, industries extension officers of District Industries Centre, dairy extension worker, poultry and fishery officers, should not only educate tribal villages through personal visits, demonstrations etc. but a publicity pavilion can be linked to weekly markets as a regular feature.

11.2. Tribal Welfare Department in Madhya Pradesh has taken over Education Department in Tribal Sub-Plan Area so as to use teachers as extension workers for all tribal welfare programmes. Looking to its success, the experiment can be tried in other States as well.

Thus education in tribal areas has a great potential to make tribal self reliant, self employed and lead them on the path of economic improvement and well being.

We must devise measures for the improvement of the scheduled castes and scheduled tribes so that they acquire the same status economically and educationally in our society.

DR. S. RADHAKRISHNAN

Pockets of Tribal Concentration in Maharashtra State Outside the Tribal Sub-plan Area—An Exercise

Shri. M. R. MUSRIF

Deputy Director

THE Tribal Sub-Plan in Maharashtra State covers about 18.47 lakhs tribal population out of 29.54 lakhs in the State (i.e. 63 per cent) as per 1971 census. It was under consideration as to what could be done for the remaining 37 per cent tribal population scattered all over the State. It was considered worthwhile to adopt

a fresh approach for such population, as they were deprived of the benefits enjoyed by other tribals residing in the Tribal Sub-Plan Area. With the above view an exercise was undertaken by the Tribal Research Institute, Pune. For this purpose pockets were formed of a group of villages in a compact area, having minimum

10,000 population of which atleast 50 per cent were tribals. Under this approach in Maharashtra State, 18 pockets have been framed. The details of these pockets, viz. No. of villages, General population and Tribal population, are given below.

Statement showing the details of 18 pockets as per M.A.D.A.

District	Tahsil	Panchayat Samiti	No. of villages in the Pocket	Area in Sq. Kms.	1971 population of villages covered in the Pocket		Percentage of Tribal population
					Total	Tribal	
1	2	3	4	5	6	7	8
Enumerated Area—							
1. Kulaba	Karjat	1. Karjat	17	284	10,922	8,040	74
	Pen	2. Pen	24	219	10,162	6,444	64
2. Jalgaon	Raver	3. Raver	11	124	10,219	5,573	55
3. Pune	Khed	4. Khed	22	228	12,357	8,881	72
4. Yavatmal	Yavatmal	5. Yavatmal	44	414	23,858	13,568	57
	Do	6. Kalamb	38	497	16,048	10,205	64
Sub-Total—Enumerated Area			156	1,760	83,566	52,811	63
Unenumerated area—							
5. Yavatmal	Pusad	7. Umarked	35	153	10,235	7,095	69
		8. Mahagaon-Umarked	18	416	13,767	8,444	61
		9. Pusad	13	265	13,700	8,089	59
6. Nagpur	Ramtek	10. Ramtek	68	344	24,123	16,536	69
	Katol	11. Katol	44	246	10,969	6,562	60
7. Bhandara	Gondia	12. Salekasa	31	412	12,324	8,196	67
		13. Gondia	28		10,179	6,509	64
	Sakoli	14. Deori—I	37	308	11,776	7,729	66
		15. Deori—II	29	496	11,908	8,354	70
8. Wardha	Arvi	16. Arvi	40	217	10,770	7,125	66
9. Chandrapur	Bramhapuri	17. Shindewahi	54	181	18,882	11,323	60
		18. Nagbhid	43	225	13,905	8,585	62
Sub-Total—Unenumerated Area			440		1,62,538	1,04,547	64
Grand Total			596		2,46,104	1,57,358	64

*Ashram Schools run by Tribal Development
Corporation Ltd., Pune*

Serial No.	District	Place of Ashram School and taluka	Tribal Sub-Plan or outside Tribal Sub-Plan
1	2	3	4
1	Thane	Sakur, Tq. Jawhar	TSP.
2	Thane	Hirve, Tq. Mokhada	TSP.
3	Thane	Gohir, Tq. Wada	TSP.
4	Thane	Khutal, Tq. Murbad	TSP.
5	Thane	Dongari, Tq. Talasari	TSP.
6	Thane	Tawa, Tq. Dahanu	TSP.
7	Thane	Wangani, Tq. Mokhada	TSP.
8	Thane	Mandhawan, Tq. Palghar	TSP.
9	Thane	Nandgaon Tq. Jawhar	TSP.
10	Kolaba	Gagod Tq. Pen	Outside TSP.
11	Nashik	Khed Tq. Igatpuri	TSP.
12	Nashik	Dalwat Tq. Kalwan	TSP.
13	Nashik	Otur (Narul) Tq. Kalwan	TSP.
14	Nashik	Devsane, Tq. Dindori	TSP.
15	Nashik	Mahasgaon Tq. Peint	TSP.
16	Nashik	Shirasgaon, Tq. Peint	TSP.
17	Nashik	Torangaon Tq. Nashik	TSP.
18	Dhule	Salsadi, Tq. Taloda	TSP.
19	Dhule	Akkalkos Tq. Sindkhed	Outside TSP.
20	Dhule	Rohad Tq. Sakri	TSP.
21	Dhule	Banjuwani Tq. Taloda	TSP.
22	Dhule	Shewage Tq. Sakri	TSP.
23	Dhule	Nawapada Tq. Sakri	TSP.
24	Dhule	Bhaler Tq. Nandurbar	Outside TSP.
25	Jalgaon	Gangapuri Tq. Jamner	Outside TSP.
26	Ahmednagar	Paithan Tq. Akola	TSP.
27	Ahmednagar	Khirvire Tq. Akola	TSP.
28	Ahmednagar	Tirde Tq. Akola	TSP.
29	Ahmednagar	Shirpunje Tq. Akola	TSP.
30	Pune	Terungan (Kondhawal) Tq. Ambegaon	TSP.
31	Pune	Tokawade Tq. Khed	TSP.
32	Parbhani	Bothi Tq. Kalamnuri	Outside TSP.
33	Nanded	Taliaguda Tq. Kinwat	TSP.
34	Nanded	Mohapur Tq. Kinwat	TSP.
35	Nanded	Dudhada, Tq. Hadgaon	Outside TSP.
36	Amravati	Susarda Tq. Melghat	TSP.
37	Amravati	Manikpur Tq. Morshi	Outside TSP.
38	Amravati	Raipur Tq. Melghat	TSP.
39	Yavatmal	Zatala Tq. Kelapur	TSP.
40	Yavatmal	Nanza Tq. Kelapur	TSP.
41	Yavatmal	Sonurli Tq. Kelapur	TSP.
42	Yavatmal	Matharjun Tq. Wani	TSP.
43	Chandrapur	Mangi Tq. Rajura	Outside TSP.
44	Chandrapur	Yermagad Tq. Gadchiroli	TSP.
45	Chandrapur	Rangi Tq. Gadchiroli	TSP.
46	Chandrapur	Ghati Tq. Gadchiroli	TSP.
47	Chandrapur	Gyrapati Tq. Gadchiroli	TSP.
48	Chandrapur	Pandhari Tq. Gadchiroli	TSP.

Sometimes we have a feeling that they (tribals) are backward and we are very much ahead of them. I feel this feeling is not absolutely correct. The degree of truth they have, the simplicity and humility with which they are imbued and their temperament of bearing the different rigours boldly on themselves are some of the qualities which are rarely visible in the so-called developed society. Today those who can exploit others are considered to be developed and those who do not commit any type of exploitation are considered to be backward. Obviously this is a paradox of our modern civilisation. On the basis of their (tribals') qualities, it is evident that spiritually their culture is not inferior to that of others. At certain places their artistic sense and cultural expressions are of such a high standard that we feel proud of them, we should have regard for the better aspects of the tribal life, respect for their qualities, understanding of their problems and an attitude of humility in serving them so that they may further improve with dignity. Whatever is done for their welfare should be in the spirit of our duty. They should be provided with opportunities to grow in accordance with their own genius maintaining the basic humane values of their life.

Govind Vallabh Pant

TRIBAL AREA SUB-PLAN : ACHIEVEMENTS

Physical Targets and Achievements under some Important schemes in Tribal Sub-Plan.

Serial No.	Item	Unit	Achievements (1976-77 to 1978-79)
1	2	3	4
<i>I—Agriculture</i>			
1	Subsidised distribution of seeds and fertilisers.	Chemical Hectare ..	16,636
2	Subsidised plant protection measures	.. Do. ..	19,372
3	Replacement of Nagli crop by Hybrid Jowar	.. Do. ..	10,029
4	Supply of vegetables seeds	.. No. of pockets.	4,600
5	Supply of Horticulture grafts	.. Nos. ..	37,330
<i>II—Soil Conservation</i>			
	Bunding terracing and Land levelling	.. Hect. ..	11,127
<i>III—Animal Husbandry</i>			
1	Establishment of veterinary Dispensaries/ Veterinary aid Centres.	.. Nos. ..	44
2	Supply of Milch Cattle	.. Nos. ..	2,054
<i>IV—Dairy Development</i>			
	No. of chilling plants established	.. Nos. ..	7
<i>V—Fisheries</i>			
1	Fish seed farms	.. Nos. ..	2
2	Training of tribal youths in fishing culture	.. Nos. ..	48
<i>VI—Power Development</i>			
	No. of villages electrified	.. Nos. ..	2,263
<i>VII—Co-operation</i>			
1	No. of A. Cs. (Lamps) established	.. Nos. ..	258
2	No. of sub-centres opened by A. Cs. (Lamps)	.. Nos. ..	597
3	Membership of A. Cs. (Lamps)	.. Nos. ..	3.64 lakhs tribals.
4	No. of godowns constructed	.. Nos. ..	98
<i>VIII—Road-Development</i>			
1	New districts Roads constructed	.. K.Ms. ..	990
2	Rural Roads constructed	.. Do. ..	500 Kms.
3	Improvement of State Highways and District Roads.	.. Do. ..	1,005 Kms.
4	Cross Drainage Works	.. Nos. ..	3,284
5	Major and Minor Bridges	.. Nos. ..	66
<i>IX—Irrigation</i>			
1	Major projects	.. No. ..	2 projects are in progress.
2	Medium Projects	.. Nos. ..	9 projects are in progress.
3	Irrigation potential created so far	.. Hect. ..	44,154
4	Irrigation Wells	.. Nos. ..	1,080

This problem has been with us from the beginning of our history. Tribes were there, constituting different communities. What did we do for them? We did not impose our views on them. We tried to help them, to grow according to their own genius. Our own tendency has never been to impose any kind of views on those people. That is the way, in which this country has grown up. Different communities were all grouped together into one organic whole. National cohesion has been achieved in that manner. Several tribes have been assimilated into our community and are regarded as limbs of one people, each having its own distinctive character. It is our purpose even today to preserve the variety and richness and the diversity of these communities. Our purpose is to help them, get rid of certain irrational or obsolete practices which are repugnant to human conscience and intelligence.

I hope that those who work with tribal people will have first respect for them, will understand that they are not responsible for some of the practices in which they indulge. They have to be taken out of those things by force of example, not by dictation or any kind of imposition of views.

Dr. S. Radhakrishnan

Serial No.	Item	Unit	Achievements (1976-77 to 1978-79)
1	2	3	4
<i>X—Education</i>			
1	Primary School Buildings	No. of rooms..	424
2	Teachers quarters	Nc. of quarters.	143
3	Single teachers schools upgraded	Nos. ..	312
<i>XI—Medical and Public Health</i>			
1	New Primary Health Centres opened ..	Nos. ..	22
2	New Primary Health Units opened ..	Nos. ..	28
3	Rural Hospitals established	Nos. ..	15
4	Rural Family Planning welfare centres established.	Nos. ..	26
5	Mobile Health Care Units	Nos. ..	6
<i>XII—Nutrition Programme</i>			
1	Special Nutrition Programme	No. of beneficiaries.	80,290 (Plan) 2,25,000 (Non-Plan)
2	School Feeding Programme	Do ..	2,00,000 (Plan) 7,85,926 (Non-Plan)
3	I. C. D. C. Projects	Nos. ..	3
<i>XIII—B. C. Welfare</i>			
1	No. of Government Ashram schools opened ..	Nos. ..	206
2	No. of Ashram Schools run by Voluntary Agencies.	Ncs. ..	321
3	No. of Pump sets supplied to tribal cultivators.	Nos. ..	4,750
<i>XIV—Water supply</i>			
1	Drinking water wells (Simple measures) ..	Nos. ..	679
2	Piped water supply schemes (Special measures).	Do. ..	42
3	Bore Wells drilled by G. S. D. A.	Do. ..	658

Source.—Draft Annual Tribal sub-Plan 1980-81.

Department of Social Welfare, Cultural Affairs, Sports and Tourism Department,
Government of Maharashtra, Bombay.

The approach to the tribal people should be one of learning from them and having learnt, to try to help and co-operate. There is a very great deal to learn from them. They are an extremely disciplined people, often much more democratic than most others in India. Without a Constitution and the rest, they function democratically and carry out the decisions made by their elders or their own representatives almost without exception. Above all, they are a people who sing and dance and try to enjoy life; not people who sit in stock exchanges and shout at each other and call that civilisation. I would prefer any day to be a nomad in the hills to being a member of stock exchanges or being made to sit there and listen to those frightfully ugly noises there. Is that the civilisation we want the tribal people to have? I hope not. I am quite sure that ultimately the civilisation of the tribal folk of song and dance will last when stock exchanges have ceased to exist in this country and other countries.

Jawaharlal Nehru

आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांचे संग्रह व कार्य

मूल्यमापन — एक आढावा

डॉ. गोविंद गारे

संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे-१

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने १९७८-७९ मध्ये आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील काही सहकारी सेवा संस्थांचे नमुना सर्वेक्षण केले. त्यावेळी जी माहिती उपलब्ध झाली, तिच्या आधारे हा लेख तयार केला आहे. मूळ अहवाल बराच मोठा असल्याने अहवालातील काही निष्कर्ष सारांश पद्धतीने देण्याचा प्रयत्न खालील लेखात केला आहे. संस्थेने अहवाल तयार केल्यानंतर सुमारे एक वर्षांचा काळ गेला आहे. त्या काळात आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांमध्ये अनेक बदल झालेले आहेत. सदर लेखात त्यांचीही शक्यतो नोंद घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांचे संघटन

(१) आदिवासी उपयोजनेच्या अंतर्गत समा-विष्ट केलेली उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या हेतूने १९७६ मध्ये आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांची निर्मिती करण्यात आली. पूर्वीच्या प्राथमिक शेती सहकारी पत पुरवठा संस्थांचे विलीनीकरण करून त्याऐवजी आदिवासी सेवा सहकारी संस्था निर्माण करण्यात आल्या. साधारणपणे १० हजार ते १२.५ हजार लोकसंख्येला एक आदिवासी सेवा सहकारी संस्था असे सूत्र मांडून महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना व अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील १७६२ प्राथमिक शेती सहकारी पत पुरवठा सोसायट्यांचे एकत्रीकरण करून २५८ आदिवासी सहकारी सेवा सोसायट्या निर्माण करण्याचे ठरविले होते. साधारणपणे सात प्राथमिक शेती सहकारी पत पुरवठा सोसायट्या एकत्र करून आदिवासी सहकारी संस्था निर्माण करण्यात आली. ह्या सोसायट्यांचे कार्यक्षेत्र १३ जिल्ह्यांतील ४८ तालुक्यांत व एकूण ६४२६ गावांत पसरलेले आहे.

स्थानिक दृष्टिकोन, नैसर्गिक परिस्थिती व त्यामुळे निर्माण झालेले अडथळे व एका आदिवासी सहकारी सेवा संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात

समाविष्ट होणारे भौगोलिक क्षेत्र, त्या क्षेत्रात असणारी एकूण खेडी यांचा विचार न करता केवळ “लोकसंख्या सूत्र” अवलंबिल्यामुळे सोसायट्यांची निर्मिती स्थानिक आदिवासींना अनेक ठिकाणी गैरसोयीची झालेली आहे. ही गैरसोय दूर करण्याच्या दृष्टीने सेवा सोसायट्यांची संख्या वाढवावी लागेल.

राज्यातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येपैकी सुमारे ६५ टक्के आदिवासींचा सोसायट्यांच्या कार्यक्षेत्रात रहात आहेत. त्यांना सहकारी संस्थांचा फायदा उपलब्ध होत आहे. उरलेले आदिवासी “आदिवासी सेवा सहकारी सोसायट्यांच्या” सेवा कार्यापासून वंचितच आहेत. जास्तीत जास्त आदिवासींना सेवा सोसायट्यांचा फायदा मिळण्याच्या दृष्टीने सुधारित एकात्मता खंड क्षेत्रातील आदिवासी खेड्यांमध्येही आदिवासी सेवासोसायट्या निर्माण करतायेतील. अशासुमारे ५०० खेड्यांतील आदिवासींना त्यांचा फायदा उपलब्ध करून देता येईल.

(२) आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांमध्ये मार्च १९७९ अखेर एकूण २,७१,९१८ सभासद झालेले होते. त्यापैकी १,९६,१४६ म्हणजेच ७२ टक्के सभासद आदिवासी व उरलेले ७५,७७५ (२८ टक्के) सभासद विगारआदिवासी होते. आदिवासी उपयोजना व अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील एकूण आदिवासी कुटुंबांची संख्या लक्षात घेता फक्त ५० टक्के आदिवासी कुटुंबे सेवा सोसायट्यांचे सभासद झालेले आहेत.

सोसायट्यांच्या कार्यक्षेत्रातील सर्व आदिवासी कुटुंबांना आदिवासी सेवासोसायट्यांचे सभासद करण्याचे ठरविले होते, परंतु अद्याप ५० टक्के आदिवासी कुटुंबे सभासद होण्याची बाकी आहेत. त्यात जास्तीत जास्त भूमिहिन व मॉलभजुरी करणारी कुटुंबे सभासद करण्याची राहून गेली आहेत. त्यामुळे आदिवासी सहकारी सोसायट्यां द्वारे आदिवासींना कर्ज पुरवठा करून त्यांचे

आर्थिक शोषण थांबविणेचे उद्दिष्ट साध्य करण्यात यश येणार नाही. थापुडे सर्व आदिवासी कुटुंब सोसायट्यांचे सभासद होतील, याकडे सहकार खात्याला अधिक लक्ष केंद्रित करावे लागेल.

(३) मार्च १९७९ अखेर २५८ आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या २४३ शाखा सुरू करण्यात आल्या होत्या. ह्या शाखांद्वारा ३८८ रेशनगि, किराणा व कापड दुकाने चालविली जात होती. दुकानांमधून १९७६-७७ मध्ये ३५ लाखांची व १९७७-७८ मध्ये ५८ लाखांची विक्री झाली. थोडक्यात १९७६-७७ मध्ये सरासरी प्रत्येक दुकानाची विक्री दहा हजार रुपये व १९७७-७८ मधील सरासरी विक्री सुमारे १५,००० रुपये होती. एवढ्या विक्रीवर दुकानातील कर्मचाऱ्यांचा वार्षिक पगार, दुकानाच्या जागेचे भाडे व अन्य खर्च वजा जाता सहकारी संस्थांची अर्शा दुकाने आर्थिक दृष्ट्या सबळ व संतुल राहू शकणार नाहीत. त्याचा परिणाम आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांची दुकाने सतत तोट्यात चालविणे शक्य होणार नाही व ती बंद करणे अपरिहार्य ठरेल. साधारणपणे कमीत कमी वार्षिक ५० हजार रुपये किमतीच्या मालाची विक्री झाल्याशिवाय सोसायट्यांची दुकाने स्वयंपूर्ण होणार नाहीत. सोसायट्यांच्या दुकानांची एकूण विक्री वाढविणे ही त्यासाठी महत्त्वाची बाब ठरते. त्याबरोबरच अनावश्यक मालाची खरेदी टाळणे व आदिवासींच्या रोजच्या गरजा भागविणारा माल भाफक दराने विक्रीसाठी ठेवणे, दुकान सकाळी सात वाजेपासून रात्रीपर्यंत चालू ठेवणे, अनावश्यक व भरभसाठ पगाराची नोकरवर्ग टाळणे, दुकानासाठी लागणाऱ्या मालाची खरेदी पद्धतीत सुधारणा करणे वगैरे अत्यावश्यक ठरतात.

(४) आदिवासी सहकारी संस्थांच्या कार्यक्षेत्रातील सुमारे १० गावांसाठी सोसायट्यांच्या तीन शाखा असाव्यात असे ठरविण्यात

आले आहे. एकूण २५८ आदिवासी सोसायटीच्या पैकी २४२ सोसायटीच्या त्यांच्या शाखा सुरू केलेल्या आहेत. त्यांची संख्या ४५९ एवढी आहे. म्हणजे प्रत्येक सोसायटीने सरासरी दोनपेक्षा अधिक शाखा सुरू केलेल्या नाहीत. धाचाच दुसरा अर्थ असा की, सोसायटीच्या कार्यक्षेत्रातील सुमारे ४० टक्के गावे अद्यापही शाखा सोयीपासून दूर आहेत. जेथे शाखा सुरू झाल्या आहेत, तेथील स्थितीही असमाधानकारक आहे. काही शाखा फक्त कागदावरच सुरू झालेल्या आहेत. काहीं ठिकाणी कार्यालय, दप्तर कर्मचारीवर्ग यांचा अभाव आहे.

(५) सुरुवातीला सांगितल्याप्रमाणे अनेक विविध कार्यकारी संस्था एकत्र करून एक आदिवासी सहकारी संस्था निर्माण करण्यात आली आहे. हे कार्य सहकार खात्याने अतिशय तत्परतेने व थोड्या कालावधीत पूर्ण केले. ही गोष्ट निश्चितच स्तुत्य आहे. पण त्याबरोबरच सहकार खात्याने आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या वाढीसाठी खेडोपाडी प्रचार करण्याचा व अधिकाधिक लोकांचा सहभाग वाढविण्याचा प्रयत्न केल्याचे आढळले नाही. आदिवासी सेवा संस्थांद्वारे आदिवासींच्या परंपरागत अर्थ-व्यवस्थेत त्यांच्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवस्थेत बदल घडविला जात आहे. अशा वेळेला सोसायटीच्यांचे महत्त्व सामान्य आदिवासीला पटविले जात नसल्याचे आढळले. सहकारी खात्याला व त्याबरोबरच आदिवासी मालाची खरेदी-विक्री करणाऱ्या आदिवासी महामंडळाला अद्याप थाबावत खूपच मजल मारावयाची आहे.

(६) आदिवासी सेवा संस्थांच्या निर्मितीनंतर संस्थांच्या व्यवस्थापनासाठी सहकार खात्याकडून व्यवस्थापकवर्ग पाठविण्यात आला. सहकार खात्याने जो कर्मचारीवर्ग आदिवासी सेवा संस्थांसाठी पाठविला, त्यापैकी बहुतांशी लोक अनिच्छेनेच येथे आलेले दिसले. खात्याचा हुकूम म्हणून आदिवासी विभागातील गैरसोयी व्यवस्थापकांनी स्वीकारलेल्या आहेत. थोडक्यात आदिवासी सेवा संस्थांसाठी पाठविण्यात आलेला व्यवस्थापकवर्ग खऱ्या अर्थाने स्वेच्छेने काम पत्करलेला, कार्यक्षम व सेवाभावी वृत्तीचा नसल्यामुळे आदिवासी सेवा संस्थेचे प्रश्न सुटण्याऐवजी काही ठिकाणी ते अवघड बनले आहेत. हळूहळू हा कर्मचारीवर्ग सहकार खात्याने पुनश्च खात्याकडे घेऊन ह्या ठिकाणी अल्प मुदतीचे प्रशिक्षण देऊन तयार केलेले आदिवासीमधील शिकलेले तरुण नेमण्याचे सहकार खात्याने चांगला प्रयत्न केला आहे.

अर्थात आदिवासीमधील शिकलेल्या तरुणांची निवडही वरील निकष लक्षात घेऊनच करण्याची गरज आहे. अन्यथा आदिवासी भागातील व आदिवासी म्हणजे चांगला व कार्यक्षम आणि आदिवासींचे हित संभाळणार असा भास निर्माण होईल. त्यातही आदिवासींचे नुकसानच होईल.

(७) प्रशिक्षण घेऊन तयार झालेले कर्मचारी आदिवासी सेवा संस्थांसाठी मिळावेत त्यासाठी सहकार खात्याने अल्प मुदतीची प्रशिक्षण व्यवस्था केलेली आहे. अभ्यासाच्या संदर्भात अशा प्रशिक्षित मंडळीशी बोलण्याचा योग आला, तेव्हा प्रशिक्षणाच्या विषयी सर्वांचे मत एकच म्हणजे प्रशिक्षण जुजबी व प्रत्यक्ष कामाशी संबंध प्रस्तापित करणारे नव्हते असे दिसले. प्रशिक्षित वेगवेगळी रजिस्टर्ड फॉर्मस, प्रत्यक्ष काम हाताळणे, कार्यानुभव इत्यादींवर भर असल्याची निकड सर्वांकडून सांगण्यात आली. एकाधिकार धान्य खरेदीचे उद्देश व त्यामागील सैद्धांतिक भूमिका, खावटी योजना, आदिवासींचे शोषण, निर्मूलन इत्यादी विषय प्रशिक्षणाच्या संदर्भात शिकविण्याचीही गरज प्रतिपादन करण्यात आली. आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या कर्मचाऱ्यांना असे शिक्षण वेगवेगळ्या थरावरही देण्याची विशेष गरज दिसली. प्रशिक्षण हा या कार्यक्रमाचा अंतर्भूत भागच मानला पाहिजे. प्रशिक्षण केवळ कर्मचाऱ्यांनाच देऊन चालणार नाही. सभासद प्रशिक्षणाचा कार्यक्रमही त्यासोबत चालवावा लागेल. आदिवासी सेवा सहकारी सोसायटीच्या व्यवस्थापक व तत्सम अधिकाऱ्यांना सामाजिक कामाचे शिक्षण व दृष्टी दिसून येत नाही. त्या दृष्टीने त्यांना प्रशिक्षित करावे लागेल. बऱ्याच ठिकाणी लोकांच्या तक्रारी अशाही आहेत की, शेतकरी माल बाहेर नेऊन विकतो, परंतु अधिकारी तो माल पकडीत नाहीत. तर काही ठिकाणी महामंडळाच्या कर्मचाऱ्यांना व्यवहार समजत नाही आणि त्यामुळे एकूण "आंधळे दळते आणि कुत्रे पीठ खाते" अशी स्थिती असल्याचा लोकप्रवाद ऐकायला मिळतो.

(८) महामंडळाच्या पातळीवर आदिवासी सेवा सोसायटीच्या मॅनेजर्सचे स्वतंत्र केंद्र तयार केले आहे. व्यवस्थापनासाठी आदिवासी सेवा संस्थांकडे त्यातून मॅनेजर्स डेप्युटेशनवर पाठविले जातात. त्यामुळे दोन बाबींचा फायदा झालेला आहे: (अ) मॅनेजर्सना महामंडळाच्या नोकरीची हमी, (ब) महामंडळात बढतीचा मार्ग मोकळा. परंतु दुसऱ्या बाजूने

विचार केला तर असा कर्मचारीवर्ग सोसायटींना किती प्रमाणात फायदेशीर होईल हे आजच सांगण कठीण आहे. काही कर्मचारीवर्ग महामंडळाचे, काही सहकारी संस्थांचे, त्यामुळे नियंत्रणाची दुहेरी पद्धत अवलंबिली जात आहे. आदिवासी सेवा सहकारी संस्थेच्या प्राथमिक पातळीवर असे दुहेरी नियंत्रण व कर्मचारीवर्गात त्यामुळे निर्माण होणारा एकतेचा अभाव व आपपरभाव हे संस्थेच्या दृष्टीन किती योग्य आहे व होईल याचाही विचार करावा लागेल.

(९) आदिवासी सहकारी संस्थांची आदिवासी विकास महामंडळही जरी वरिष्ठ संस्था (अपेक्स बॉडी) बनली असली तरी खऱ्या अर्थाने महामंडळही अपेक्स बॉडी होऊ शकते काय? धाचाही विचार करावा लागेल. जंगल कामगार सहकारी सोसायटीच्या जिल्हावार फेडरेशनस आहेत व सर्व जिल्ह्यांचे राज्य पातळीवर एक फेडरेशन आहे. आदिवासी सेवा संस्थांचे जिल्हावार अर्शा फेडरल संघटना निर्माण केल्यास सोसायटीच्या जिल्हा संघटन व महामंडळ यांच्या कार्यामध्ये अधिक सुसूत्रता आणता येईल व यासंबंधात आदिवासी विकास महामंडळाची पुनर्रचना नव्याने करावी लागेल. सर्वच सहकारी संस्था (अपेक्स बॉडी) या नात्याने तिची उद्दिष्टे, कामे, कार्यक्षेत्र व महामंडळाची घटना यांत बदल करावा लागेल. संचालक मंडळ, कार्यकारी संचालक मंडळ, यांच्यात बरेच मोठे बदल केले तर त्यात खऱ्या अर्थाने आदिवासी सेवा संस्थांचे प्रतिबिंब उमटेल. आज संचालक व कार्यकारी मंडळावर शासनाचे प्रतिनिधी आहेत. आणि आदिवासी सेवा सहकारी सोसायटीचे प्रतिनिधी यांचे प्रमाण विषम आहे.

सहकारी संस्थांचे कार्य

आदिवासी सेवा सोसायटीच्या स्थापनेनंतर गेल्या दोन-तीन वर्षांतील सोसायटीच्यांनी केलेले कार्य प्रथम लक्षात घेऊ या. फक्त दोन तीन-वर्षांतील कार्याचा आढावा घेऊन सोसायटीच्यांचे कार्य मूल्यमापन करणे रास्त होणार नाही हे खरे. तरी देखील सोसायटीच्यांनी पुढे करावयाच्या कार्याची दिशा व त्या दृष्टीने होत असलेली त्यांची वाटचाल योग्य दिशेने होत आहे किंवा नाही हे त्यातून पडताळून पाहता येईल.

सहकार खाते

(१०) आदिवासी सेवा सहकारी सोसायटीच्यांना सहकार खाते, जिल्हा सहकारी बँका, एन्.सी.डी.सी. व आदिवासी विकास महामंडळ

ह्या मध्यवर्ती एजन्सीद्वारे आर्थिक सहाय्य प्राप्त होते. १९७८-७९ अखेर त्यांचा आढावा खालीलप्रमाणे आहे:—

(अ) आदिवासी सेवा सहकारी सोसायट्यांच्या १,४१,९४० आदिवासी सभासदांना १४१.९४ लाख रुपये भांडवल शेअर्स खरेदी करण्यासाठी मंजूर करण्यात आले.

(ब) १९७६-७७ मध्ये १२५ आदिवासी सेवा सोसायट्यांना व १९७७-७८ मध्ये २५३ सोसायट्यांना व्यवस्थापनाच्या खर्चासाठी व सोसायट्यांची किरकोळ तूट व घट भरून काढण्यासाठी १,५०.०७५ लाख रुपये मंजूर करण्यात आले.

(क) शासनाने १२८ आदिवासी सेवा सोसायट्यांना बँड डेट रिझर्व फंडासाठी १५.४५ लाख रुपये मंजूर केले.

(ड) आदिवासी सेवा सहकारी संस्थेची १९७८-७९ अखेर ४६ गोडाऊन्स पूर्ण झाली होती. ५१ गोडाऊन्सची कामे चालू होती व २३ ठिकाणी गोडाऊन्ससाठी भूमि पावती करण्यात आली होती.

(इ) ३५ आदिवासी सेवा सोसायट्यांना दोन वर्षांसाठी २४ हजार रुपये व्याज सब्सिडी म्हणून देण्यात आले व ५७ हजार रुपये प्रशिक्षणासाठी म्हणून सब्सिडी देण्यात आली.

(ई) सहकार खात्याने सोसायट्यांना वजन, काटे, मापे वगैरे साहित्य खरेदी करण्यासाठी भांडवल पुरविले.

यासंबंधात असे सुचवावेसे वाटते की, शासनाने जे शेअर्स भांडवल मंजूर केले आहे ते भूमिहीन आदिवासींना "सब्सिडी" स्वरूपात देण्यात यावे. इतरांना ते कर्ज म्हणून द्यावे. नुकसानीसाठी दिलेली कर्जे ५ वर्षे सब्सिडी म्हणून धरावीत त्याशिवाय सोसायट्यां भक्कम पायावर उभ्या राहू शकणार नाहीत.

एकाच ठिकाणी मोठे गोडाऊन बांधण्यापेक्षा सोसायट्यांच्या कार्यक्षेत्रात सोयीच्या दृष्टीने दोन ठिकाणी छोटी छोटी गोडाऊन्स बांधावीत. त्यामुळे शेतीमालाची खरेदी, साठवण व जीवनावश्यक आणि शेती उपयोगी साहित्यांचे वाटप सोसायटीच्या कार्यक्षेत्रात आदिवासींच्या सोयीनुसार करता येईल.

जिल्हा सहकारी बँका

(११) जिल्हा सहकारी बँकांनी १९७८-७९ अखेर काही सेवा सोसायट्यांना "क्राफ्ट फायनान्स" म्हणून ३३२.०८ लाख रुपये मंजूर केले. कर्ज मिळालेल्या प्रत्येक सोसायटीला सरासरी ४.८३ लाख रुपये कर्ज मिळाले. त्या काळात जिल्हा सहकारी बँकांकडून खावटी

कर्ज म्हणून केवळ ९२ हजार रुपये मंजूर झाले. मध्यम व दीर्घ मुदतीची कर्जे आदिवासी सहकारी संस्थांना त्या काळात मिळू शकली नाहीत.

(१२) आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांनी पिक कर्जासाठी व आदिवासींना खावटी कर्ज मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले. परंतु, जिल्हा सहकारी बँकांकडून त्यांना योग्य तो प्रतिसाद मिळाला नाही. त्यामुळे अनेक अडचणी उपस्थित झाल्या. सहकारी बँकांचे सध्याचे यासंबंधातले कागदपत्र पुरविण्याचे, सादर करण्याचे जे प्रोसिजर आहे, ते शेतकऱ्यांना सोयीचे नाही, उलट, शेतकऱ्यांना अडचणीत टाकणारे आहे. शेतकऱ्यांचे अर्ज संबंधित टाकणारे आहे "रेकॉर्ड ऑफ राईट डिव्हलपमेंट" साठी जातात. ह्यात कितीतरी वेळ वाया जातो व शेवटी एवढे करूनही शेतकऱ्याला जे कर्ज मिळते तेही तुटपुजेच मिळते. शिवाय प्रत्येक वेळी शेतकऱ्याला जेव्हा नवीन कर्ज मिळते तेव्हा त्यांच्या कर्जातून ५ ते १० टक्के शेअर्स भांडवल वजा करूनच त्यांच्या हाती पैसे दिले जातात.

(१३) सहकारी बँकांचा सध्याचा कर्ज पुरवठा शेतकरी व भूमिहीनांच्या दैनंदिन गरजा, वेगवेगळ्या प्रसंगांच्या गरजा भागविण्यास असमर्थ ठरला आहे. बँकेकडून मिळणाऱ्या कर्जातून रोजच्या गरजा भागविण्यास मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या गरजा व खावटीची गरज भागविता आली पाहिजे. सध्या नवीन कर्ज प्रकरणे करणे व प्रत्यक्षात बँकेकडून हातात कर्ज मिळणे यांत वेळेची मोठी दरी आहे. ती कमी केल्याशिवाय गरीब शेतकऱ्यांना कर्जाचा उपयोग करून घेता येणार नाही. शेतकऱ्यांची गरज व कर्ज फेडण्याची कुदत यांचा विचार करून कर्ज प्रकरणे मंजूर करणे जरूरी आहे. नाहीतर कर्ज मिळते आहे म्हणून घेणारे अधिक वाढतील आणि वसुली न झाल्याने पुढील कर्जासाठी तेच शेतकरी अपात्र ठरतील. एकदा का हे चक्र शेतकऱ्यांच्या जीवनात सुरू झाले की ते संपणे मोठे कठीण जाईल. नवीन स्थापन झालेल्या आदिवासी सोसायट्यांच्या बाबतीत मात्र अमुक एवढी कर्जवसुली झाल्याशिवाय दुसरी कर्ज प्रकरणे मंजूर न करण्याचा किंवा सोसायटीला कर्ज न देण्याचा जो नियम आहे तो काही काळ तरी नव्याने स्थापन झालेल्या संस्थांच्या बाबतीत शिथिल केला पाहिजे. अन्यथा आदिवासी सोसायट्या उभ्या राहू शकणार नाहीत.

आदिवासी विकास महामंडळ

(१४) आदिवासी सहकारी सेवा सोसायट्यांना अर्थसहाय्य करणारी तिसरी एजन्सी

म्हणजे आदिवासी विकास महामंडळ ही राज्य पातळीवरील सहकारी संस्था आदिवासी सेवा सहकारी सोसायट्यांमार्फत आदिवासींच्या शेतीमालाची एकाधिकार पद्धतीने खरेदी करते व पावसाळ्यापूर्वी गरजू आदिवासींना "खावटी कर्ज" वाटप करते. १९७८-७९ मध्ये आदिवासी विकास महामंडळाने ४५४ लाख क्विंटल धान्य व ४.९२ कोटी रुपये किमतीचे जंगल उत्पादन (डिंक, गवत, हिरडा वगैरे) सोसायट्यांच्यामार्फत खरेदी केले. आदिवासी महामंडळाचे सब-एजन्ट म्हणून आदिवासी सोसायट्यांनी हे काम केले.

(१५) एकाधिकार पद्धतीने सोसायट्यांनी, आदिवासींचा जो माल खरेदी केला त्या कामाबद्दल सोसायट्यांना मिळणारे कमिशन महामंडळाकडून प्राप्त झालेले नाही. त्यामुळे सोसायट्यांना यामध्ये मोठी नाराजी दिसून येते. महामंडळासाठी वर्षभर काम करूनही सोसायटीला या कामातून भांडवल उपलब्ध होत नाही, अशी त्यांची तक्रार आहे. त्यामुळे सोसायटीचे अस्तित्त्वच मूळी धोक्यात येण्याची शक्यता आहे. त्याच आदिवासी सोसायट्यांनी महामंडळासाठी १९७८-७९ मध्ये खावटी कर्ज वाटप केले. सोसायट्यांसाठी एकूण १० जिल्ह्यांतील १५९,७३३ कुटुंबांना १.७६ कोटी रुपये खावटी कर्ज वाटप केले. या कामाबद्दलचे ही कमिशन आदिवासी सोसायट्यांना मिळावे अशी त्यांची मागणी आहे.

यासंबंधी आदिवासी सोसायट्यांच्या अडचणी खालीलप्रमाणे आढळल्या:—

(अ) एकाधिकार धान्य खरेदीसाठी आदिवासी विकास महामंडळाकडून सोसायट्यांना वेळोवेळी व पुरेसा भांडवल पुरवठा होऊ शकत नाही. हुंडी पद्धत अनेक ठिकाणी तत्परतेने व विशेष कार्यक्षमतेने हाताळली जात नाही.

(ब) धान्य खरेदी केंद्रे चालविण्यासाठी व सोसायट्यांचे प्रासंगिक खर्च भागविण्यासाठी काही वर्षे तरी आदिवासी सोसायट्यांना महामंडळाचे करारानुसार काही आर्थिक सहाय्य करावे लागेल. तसे झाले नाही तर सोसायट्यांचे सध्याचे फंड खर्ची पडून संस्थांची आर्थिक स्थिती बिघडेल.

(क) सोसायट्यांचे कमिशनची रक्कम महामंडळाकडून शक्य तेवढी लवकर दिली पाहिजे.

(ड) सोसायट्यांना द्यावयाची पोती, ताडपट्ट्या, वजन, काटेमापे धान्य खरेदी सुरू होण्यापूर्वी पुरविली पाहिजेत.

(इ) धान्य घटीची टक्केवारी निश्चित करून महामंडळाकडून हे प्रमाण मान्य करून घेतले पाहिजे.

(ई) गोडाऊन बांधकामाचा कार्यक्रम तातडीने व जलदगतीने राबविला पाहिजे.

(उ) सोसायटीच्या पातळीवर धान्य खरेदी करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांत कार्यक्षमतेचा अभाव दिसतो. तो वेळीच दूर केला पाहिजे. केंद्र वेळेवर चालू करणे, शेतकऱ्यांच्या धान्याचे योग्य मापक घेणे, घट बरोबर दाखवणे, मालाचा हिशोब करणे, योग्य प्रतवारी ठरवून भाव देणे, शेतकऱ्यांना पावत्या देणे, पैशांसाठी हेलपाटे मारावयास न लावणे, सुटे पैसे नाही म्हणून किरकोळ पैसे न देणे, थोडे धान्य राहिले असल्यास माप न घेता दिगात टाकणे, केंद्रावर माल येऊन पडला असला तरी केंद्रातील अधिकाऱ्यांनी इकडे तिकडे वेळ न घालविता व न शोभतील अशा सबबी सांगणे वगैरे प्रकार टाळले पाहिजेत. ह्या कर्मचारीवर्गावर महामंडळाचे व सहकार खात्याचे नियंत्रण अत्यावश्यक आहे. सावकार व सोसायटीचे धान्य खरेदी केंद्र यांत फरक पडला नसेल तर एवढा मोठा कार्यक्रम असून तो अपयशी आहे, असे मत बनेल.

(ऊ) आदिवासी विकास महामंडळाने सोसायटीच्या मार्फत खरेदी केलेला माल वेळीच वाहतूक करून गोडाऊनमध्ये साठविण्याची व्यवस्था करणे अत्यावश्यक आहे. धान्य उघड्यावर पडून त्यात घट येण्याची किंवा त्यातील माल इकडे तिकडे जाण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही. पाऊस आला तर अशी उघड्यावरील धान्ये भिजण्याची, त्याची नासधूस होण्याची शक्यता असते. खरेदी केलेल्या मालात व प्रत्यक्ष महामंडळाकडे वर्ग होणाऱ्या मालात फरक येण्याचा धोका त्यात असतो. खावटी कर्जाचा वस्तूपातील शिल्लक माल महामंडळ तत्परतेने व वेळेवर परत नेत नाही. त्याची घट व नुकसान शेवटी सोसायटीच्यांना द्यावे लागू नये.

(१६) १९७८ मध्ये आदिवासी महामंडळाने सोसायटीच्यामार्फत ८,५९,७३३ एवढ्या आदिवासी कुटुंबांना १*७६ कोटी रुपये खावटी कर्ज वाटप केले. त्यांत भूमिहीन आदिवासी, पूर्वी कर्ज घेऊन कर्जास अपात्र ठरलेले आदिवासी ह्यांचा समावेश आहे. खावटीतून धान्य, खाद्यतेले, मीठ, मिरची, कपडे वगैरे माल पुरविण्यात आला. खावटी कर्ज ज्यांना वाटली यात १,९९,३७९ पैकी १,५९,७३३ म्हणजेच शेकडा ८० टक्के कुटुंबे आदिवासी होती.

(१७) आदिवासी महामंडळाकडे ३ कोटी रुपये फिरता फंड होता. त्यापैकी १९७८-७९ मध्ये १*७६ कोटी रुपये म्हणजेच ५९ टक्के फंड आदिवासी कुटुंबांना खावटी म्हणून वाटण्यात आला. त्यात ४५ टक्के भूमिहीन कुटुंबे

व बाकी अल्प व मध्यम भू-धारक शेतकरी होते. त्यांच्या ह्या कर्जाची वसुली ५० टक्केहून अधिक झालेली आहे. ही बाब समाधानकारक आहे व योजना आदिवासींना आवडल्याचे ते प्रतीक आहे. एक दोन बाबी फक्त लक्षात घेणे जरूरीचे आहे. खावटी कर्ज वेळेवर म्हणजे १५ जून ते १६ जुलै या दरम्यान वाटावे व केंद्रे अधिक असावीत. आदिवासींना आवश्यक त्याच वस्तू द्याव्यात. "हे घेतले तरच हे देऊ" ही भूमिका म्हणजे आदिवासींची अडवणूक करणे असे होऊ नये यासाठी महामंडळाचे नियंत्रणाची जरूरी आहे. वाटप झाल्यावर शिल्लक माल सोसायटीच्यांकडे पडून राहतो. त्याची नासधूस होते. तो माल महामंडळाने त्वरीत उचलला पाहिजे. त्याचा भुर्दंड सोसायटीच्यांवर पडता कामा नये.

महामंडळाचे शेतीमालाचे भाव

(१८) महामंडळाकडून एकाधिकार धान्य खरेदीसाठी सध्या जो भाव दिला जातो त्याबद्दल लोकांची प्रतिक्रिया दुहेरी आढळली.

(१) सिद्धनमध्ये आदिवासी शेतकऱ्याला चांगला भाव मिळाला पाहिजे तसा तो न मिळता ज्यावेळी शेतकऱ्याजवळ धान्य नसते त्यावेळी तो दिला जातो.

(२) महामंडळ आदिवासींचा माल खरेदी करून पुन्हा व्यापाऱ्यांनाच विकते. त्यामुळे पक्क्या मालापासून खरा फायदा व्यापाऱ्यांचा होतो. त्याच प्रमाणात आदिवासी शेतकऱ्याला मालाचा फायदा मिळत नाही.

(३) महामंडळ आदिवासींचा शेतीमाल खरेदी करते ही अत्यंत स्तुत्य बाब आहे. त्यामुळे व्यापाऱ्यांकडून होणाऱ्या आत्यंतिक शोषणाला काही प्रमाणात आळा बसला आहे. परंतु महामंडळाकडून आदिवासी शेतकऱ्यांचे शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी कोणतीच उपाययोजना केली जात नाही. शेतीमाल खरेदी व शेती उत्पादन वाढ यांची सांगड घालणे जरूरीचे आहे.

(४) शेतकऱ्यांनी सोसायटीच्या केंद्रावर माल आणल्यानंतर त्याला योग्य भाव देण्याच्या दृष्टीने त्याची प्रतवारी ठरविणे हे ग्रेडर या व्यक्तीवर अवलंबून असते. परंतु सोसायटीच्यांचे ग्रेडर्सना धान्य प्रकारच माहीत नसतात व ग्रेडिंगचे विशेष ज्ञानही नसते. त्यामुळे शेतकऱ्याला योग्य भाव मिळत नाही.

(५) महामंडळाने खरेदी केलेला मालच "खावटी" रूपाने वाटावयाचा मालाचा भाग म्हणून आदिवासी भागात द्यावा. सध्या आदिवासी विभागातील माल बाहेर जातो व बाहेरचा माल आणून आदिवासींना धान्य खावटी दिली जाते.

आदिवासी सहकारी सोसायटीच्या

(१९) आदिवासी सहकारी सोसायटीच्यांची तीन कार्ये सुरू आहेत :

- (१) किराणा दुकान,
- (२) रेशनिंग दुकान,
- (३) कापड विक्री दुकान.

सात सोसायटीच्यांची तपासणी केल्यावर असे आढळून आले की, त्यात सरासरी ५० हजार रुपये प्रत्येक शाखेची विक्री झाल्याचे आढळले. साधारणपणे प्रत्येक सोसायटीला वार्षिक विक्री ५ लाख रुपयांपर्यंत असल्याशिवाय सोसायटीच्या कर्मचाऱ्यांचा सरासरी ९० हजार रुपये व्यवस्थापनावरील खर्च भागविणे शक्य नाही. केवळ दीड लाख रुपये विक्रीवर आर्थिक दृष्ट्या स्वतःच्या पायावर उभ्या राहू शकणार नाहीत. सोसायटीच्यांना नवी नवी कामे सुरू करण्याकरिता सध्याचे भांडवल तुटपुंज जाणवत आहे. सध्या दुकानावर विकला जाणारा मालाचा पुरवठा सोसायटीच्यांना मध्यवर्ती भांडारातून होऊ शकला तर आज व्यवस्थापक व चेअरमन यांच्या मर्जीवरील खरेदी थोपविता येईल. आदिवासी विकास महामंडळातर्फे असे मध्यवर्ती भांडार उघडता येईल का याचा विचार केला पाहिजे. सोसायटीच्यांनी केवळ दुकाने चालविणे व एकाधिकार पद्धतीने धान्य खरेदी करणे एवढेच करून चालणार नाही. जंगल-उद्योग, दुग्धव्यवसाय, विकास प्रकल्पांची विविध कामे यामध्येही पुढाकार घेतला पाहिजे.

(२०) आदिवासी सेवा सहकारी सोसायटीच्यांचे आदिवासींनी स्वागत केले आहे. आदिवासींना अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीची कर्जे यापुढे सोसायटीच्यांनी वेळेवर पुरवावीत म्हणजे आदिवासींना पुनश्च सावकारा व दुकानदारांचे कर्जबाजारी होण्याची वेळ येणार नाही. असे झाले नाही तर मात्र सोसायटीच्यांवरील व पर्यायाने सहकारावरील लोकांचा उरला सुरला विश्वास नष्ट होईल.

(२१) आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या स्थापनेमुळे बिगरआदिवासींत अल्पतेची भावना वाढीला लागली आहे. त्यातून कटुता वाढणार नाही याची वेळीच दक्षता घ्यावी लागेल. आदिवासी सेवा सोसायटीत समाविष्ट होण्याचे काही गावांनी व पूर्वीच्या सोसायटीच्यांनी नाकारले आहे. कोर्ट-कचेऱ्यांचा आधारही त्यांनी घेतला आहे. उपयोजनेचे अन्य फायदे त्या गावांना हवे आहेत, पण सहकारी संस्थेत येण्यास त्यांचा विरोध आहे. त्यांचे हे धोरण सामाजिक अभिसरणाच्या प्रक्रियेला पोषक वाटत नाही.

★ ★ ★

महाराष्ट्रातील प्राथमिक अतिमागासलेल्या अवस्थेत असलेल्या वर्गीकृत जमाती, त्यांचे प्रश्न व कल्याणकारी योजना

डॉ. पुरुषोत्तम सिरसाळकर

मुख्य संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे

महाराष्ट्रातील वर्गीकृत जमातींच्या यादीत एकूण ४७ वर्गीकृत जमातींचा समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यापैकी "भाइना" "बिरहूल", "कोंध", "खैरवार", या चार वर्गीकृत जमाती १९७१ च्या शिरगणतीत महाराष्ट्रात आढळून आलेल्या नाहीत. महाराष्ट्रात आढळून आलेल्या ४३ वर्गीकृत जमातींमध्ये चंद्रपूर जिल्ह्यातील, भामरागड विभागातील "माडिया गोंड", यवतभाळ जिल्ह्यातील केळापूर तहसील व नांदेड जिल्ह्यातील किनवट तहसीलमधील "कोलाम" व कुलाबा व ठाणे जिल्ह्यातील "कातकरी" ह्या अति मागासलेल्या अवस्थेमध्ये (Primitive Condition) आजही आपले जीवन कठीत आहेत. या जमाती डोंगराळ व वन विभागात वास्तव्य करून असल्यामुळे त्यांचा इतर जमातींशी फार कमी संबंध येतो. दळणवळणाच्या अपुऱ्या साधनांमुळे, नद्या व नाले यांवर पूल नसल्यामुळे आजही काही भाग वर्षातून पाच महिने इतर विभागापासून तुटलेला असतो. त्यामुळे या कालावधीत त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. वनातून कंदमुळे व गौण उत्पादन गोळा करणे, स्थलांतरित शेती करणे व शिकार करून कशी तरी त्यांना गुजराण करावी लागते. त्यांच्या विभागात स्वास्थ्याच्या सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे निरनिराळ्या आजारांना बळी पडावे लागते. प्रस्तुत लेखात या तिन्ही अति-मागासलेल्या वर्गीकृत जमातींचे प्रश्न व या विभागात शासन राबवीत असलेल्या व राबविल्या जाणाऱ्या कल्याणकारी योजनांचा विचार करण्यात आलेला आहे.

(१) माडिया गोंड

चंद्रपूर जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील सरहद्दीवर, भामरागडपासून वीस ते पन्नास किलोमीटर अंतरावर ही जमात वास्तव्य करून आहे. पांथल गौतम व परला कोटा नद्यांच्या किनारी भामरागड वसलेले आहे. लाहरी भामरागड

पासून अठरा किलोमीटर अंतरावर आहे. लाहरीपासून सहा किलोमीटर अंतरावर "अबुझ माड" पर्वताची रांग आहे. या ठिकाणी "माडिया गोंड" आजही अत्यंत मागासलेल्या अवस्थेमध्ये (Primitive Condition) रहात आहेत. आजही हे लोक अर्धनग्न अवस्थेत आढळतात व बदलती शेती करतात. त्यांची अंदाजे लोकसंख्या पंचवीस हजार असावी. त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण एक टक्का एवढे देखील नाही.

ही सर्व परिस्थिती लक्षात घेऊन व या भागाचा विकास घडवून आणण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाने भामरागड येथे स्वतंत्र प्रकल्प अधिकाऱ्याची नियुक्ती करून कार्यालय सुरू केले आहे.

माडिया गोंडांचे प्रश्न

(१) शिक्षण : (अ) बोलीभाषा.—स्वातंत्र्योत्तर काळात या जमातीसाठी प्राथमिक शिक्षण मराठीच्या माध्यमातून देण्याचा प्रयत्न झाला. त्यांच्या बोलीभाषेचा वापर करण्यात आला नाही. परिणामतः या जमातीत शिक्षण मूळ धरू शकले नाही. मागील तीस वर्षातील शिक्षणाचा या समाजावर काहीच परिणाम होऊ शकला नाही. ही परिस्थिती लक्षात घेऊनच महाराष्ट्र शासनाच्या शिक्षण विभागाने २५ वर्षांनंतर या जमातीसाठी पहिल्या व दुसऱ्या इयत्तेमध्ये बोलीभाषेतून व मराठीतून शिकविण्याचे धोरण आखले व त्याप्रमाणे तज्ञ अधिकाऱ्यांमार्फत त्यांच्याच बोलीतून पहिले व दुसरे पुस्तक यांना लवकर समजेल अशा रीतीने तयार करून घेण्यात आले आहे व लवकरच ही पुस्तके त्या विभागातील शाळांतून मुलांना दिली जाणार आहेत. यामुळे त्यांच्या बोलीच्या माध्यमातून ते मराठीकडे लवकर वळतील व तिसऱ्या इयत्तेपासून मराठीतूनच शिक्षण घेतील अशी दृढ आशा आहे. शिक्षण विभागाने हा प्रयोग उत्तम रीतीने राबविला तरच या जमातीचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढेल.

(ब) आश्रमशाळा : या विभागात बाल-वाड्या व आश्रमशाळा उघडण्यात येत आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांची राहण्याची, जेवणाची व शिक्षणाची मोफत सोय होत आहे. या शाळांतून माडिया गोंड मुलांना व मुलींना उत्तम शैक्षणिक वातावरण मिळू शकल व यामुळे त्यांची प्रगती होऊ शकेल. मुख्य म्हणजे उपाशीपोटी राहून शाळेत जावे लागणार नाही. त्यासाठी आश्रमशाळा व निवासी शाळांची सोय होत आहे.

(क) पालकांची उदासी : नताया जमातीतील निरक्षर पालक शिक्षणाबाबत उदासीन आहेत. त्यांच्यासाठी प्रौढ शिक्षण मोहीम आवश्यक आहे. माडिया, गोंडी बोलू शकणारे शिक्षक व कार्यकर्ते त्यांच्यात विश्वास निर्माण करून, कष्टाने व त्यागाने त्यांना प्रगतीपथावर आणू शकतील अशा शिक्षकांना व कार्यकर्त्यांचा या भागात अभाव आढळून येतो. याला अपवाद फक्त हेमलकसा येथील "लोक बिरादरी प्रकल्प" आहे. डॉ. प्रकाश आमटे व डॉ. मंदाकिनी आमटे या विभागात राहून रात्रंदिवस या लोकांच्या सेवेत मग्न आहेत. त्यांच्या कष्टाळू व प्रेमळ स्वभावामुळे कार्यकर्ते निर्माण करण्याचा ते प्रयत्न करीत आहेत.

(ड) बिकट भौगोलिक परिस्थिती : योजना राबविणाऱ्या शासकीय कर्मचाऱ्यांना बिकट भौगोलिक परिस्थितीमुळे कार्यात अडथळा येत आहे. या आव्हानाला तोंड देण्यासाठी निरनिराळ्या विभागांतील शासकीय कर्मचारी निवडून व त्यांना सवलती उपलब्ध करून दिल्यासच या विकास कामाला गती मिळू शकेल. अन्यथा हा दुर्गम भाग अविकसितच राहील व या जमातीच्या प्रगतीचा वेग मंदावेळ. दळणवळणाची सोय, नद्या-नाल्यांवर पूल व निवासासाठी कर्मचाऱ्यांना घरे उपलब्ध करून देण्यात आली तर या भागाच्या प्रगतीला निश्चित वेग येऊ शकेल. अतिमागासलेल्या या जमातीच्या विकासासाठी खालील

निरनिराळ्या योजना शासनाने चालू केलेल्या आहेत:

- (१) पहाडावरील माडिया गोंडांचे पुनर्वसन.
- (२) शेतीसाठी खते व बी-बियाणे पुरविणे.
- (३) माडिया गोंडाच्या शेतावर फळ-झाडांची लागवड करणे.
- (४) शेतीची अवजारे, बैल व इतर साहित्य पुरविणे.
- (५) बांबूपासून झाडू तयार करणे.
- (६) पिठाची गिरणी, भात भरडण्यासाठी गिरणी व तेल काढण्यासाठी घाणे पुरविणे.
- (७) लहान बोटी पुरविणे.
- (८) "घोटूल" चे पुनर्जीवन व समाज-शिक्षण केंद्रात रूपांतर.
- (९) चादरी, संतरजी व स्वयंपाकाची भांडी पुरविणे.
- (१०) आश्रमशाळा व बालवाड्या उघडणे.
- (११) बालवाडीतील विद्यार्थ्यांना गण-वेश देणे.
- (१२) गोदाम बांधणे, सकस आहार योजना राबविणे व पामल गीतम नदीवर लाहेरी येथे पूल बांधणे.
- (१३) कृषि प्रत्यक्षिक केंद्रे सुरू करणे.
- (१४) घरांसाठी मंगलरी कौल पुरविणे.
- (१५) कामाच्या मोबदल्यात अन्नधान्य पुरविणे.

या सर्व योजना शासनाने नव्याने सुरू केलेल्या आहेत. यांच्या अंमलबजावणीनंतर या जमातीत फरक दिसू शकेल असे वाटते.

(२) कोलास.—यवतमाळ जिल्ह्यात १९७१ च्या शिरगणतीप्रमाणे या जमातीची लोकसंख्या ४९,७७५ व नांदेड जिल्ह्यात संख्या ३,६२६ होती. कृषि व वन ही त्यांच्या उपजिविकेची साधने होत. अंदाजे २० टक्के कोलासांजवळ जमीन आहे. पण ही जमीन बहुधा डोंगराच्या उतारावर खोऱ्यातील अथवा निकृष्ट प्रतीची आढळून येते. १९६१ च्या शिरगणतीप्रमाणे यांच्या सर्वसाधारण साक्षरतेची टक्केवारी २.६२ होती, ती १९७१ मध्ये ८.८१ आढळून आली. पुरुषांची साक्षरतेची टक्केवारी पाचवून पंधरा झाली व स्त्रियांची ०.६८ वरून २.८८ झाली. यावरून असे दिसेल की या जमातीतील स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण फारच गौण आहे. वर्गीकृत जमातींच्या स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण फारच गौण आहे. वर्गीकृत जमातींच्या विकासासाठी नांदेड व

यवतमाळ येथे आदिवासी कल्याण अधिकारी कार्यरत आहेत. या जमातीच्या उन्नतीसाठी खालील योजना शासनाने मान्य केलेल्या आहेत:

- (१) शेतीच्या जमिनीवर कोलासांना बसविणे.
- (२) जलसिंचन सोयी उपलब्ध करून देणे.
- (३) जमिनी लागवडीखाली आणणे.
- (४) दूध देणारी जनावरे पुरविणे.
- (५) डुकरे पुरविणे.
- (६) डिक गोळा करून घेणे व बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे.
- (७) प्रशिक्षण तथा उत्पादन केंद्र विण-कामासाठी चालविणे.
- (८) बांबूकामासाठी व सूतारकामासाठी प्रशिक्षण व उत्पादन केंद्र सुरू करणे.
- (९) बी, खत व शेतीची अवजारे पुरविणे.
- (१०) प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्थापित करणे.
- (११) बोलीभाषेतून शिक्षण व आश्रम-शाळा सुरू करणे.

कातकरी

१९७१ च्या शिरगणतीप्रमाणे या जमातीची एकूण लोकसंख्या १४६,७८५ होती. कुलाबा (६७,५६३), ठाणे (५६,३३०), रत्नागिरी (९,४५३), पुणे (७,१०१) व नाशिक जिल्ह्यात (३,८९४) लोकसंख्या आढळून आली. शेती व शेतमजुरी हे त्यांचे व्यवसाय होत. भात व नागली ही पिके प्रामुख्याने घेतात. शेती-व्यवसाय अनुत्पादक आढळून येतो. कोळसा पाडणे हाही त्यांचा जोडधंदा होय. यासाठी त्यांना जंगलातील कंत्राटदारांवर अवलंबून रहावे लागते. पुरेशी मजुरी त्यांना मिळत नाही व बऱ्याच वेळा त्यांचे शोषण होत असल्याचे आढळून येते. उदरनिर्वाहासाठी वर्षातून काही काळ त्यांना भटके जीवन जगावे लागते व त्यामुळे त्यांची व त्यांच्या मुलाबाळांची शिक्षणाची व राहण्याची गैरसोय होते. पावसाळ्यात रात्रभर कष्ट करून ते बेडूक पकडतात व कंत्राटदारांना विकतात. या व्यवहारातही विपूल कष्ट कातकऱ्यांच्या पदरी, तर नफा कंत्राटदारांच्या पदरी पडतो. वनांतून औषधी वनस्पती गोळा करून काही कुटुंबे उत्पन्नात भर टाकतात. रात्रंदिवस कष्ट करावे लागत असल्यामुळे एके काळचे जंगलचे राजे कातकरी आज वाईट परिस्थितीत जीवन जगत असलेले आढळून येतात. शैक्षणिक प्रगती फारच मंद आहे. १९६१ मध्ये यांची साक्षरतेची टक्केवारी २.३३ होती, ती १९७१ मध्ये २.८१ झाली. दहा वर्षात टक्केवारीत ०.४३ ने वाढ झाली. पुरुषांच्या साक्षरतेच्या टक्केवारीत

१.२५ वाढ झाली म्हणजे ती ३.५८ वरून ४.८३ वर आली. स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या टक्केवारीत या कालावधीत ०.४९ ची घट झाली म्हणजे ती १.२५ वरून ०.६६ झाली. यावरून असे दिसून येईल की दहा वर्षांच्या कालावधीत या जमातीच्या स्त्रियांच्या साक्षरतेत वाढ झाली नाहीच, परंतु ०.४९ ची घट झाली. या आकडेवारीवरून या जमातीतील स्त्रियांच्या साक्षरतेची किती गंभीर परिस्थिती आहे, हे लक्षात येईल.

या जमातीच्या उन्नतीसाठी कुलाबा जिल्ह्यात प्रकल्प अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे व खालील योजना शासनाने सुरू करण्याचे ठरविले आहे :

- (१) नांगर, बैल व गाड्या पुरविणे.
- (२) आधुनिक विद्याणांचा धारण करणे.
- (३) जमीन सुधारणा करणे.
- (४) कातकऱ्यांसाठी कॉलनीची योजना राबविणे.
- (५) फिरती स्वास्थ केंद्रे चालविणे.
- (६) आपट्याची पाने व वनस्पती गोळा करून घेणे.
- (७) कोळशाच्या भट्ट्या चालविणे.
- (८) त्यांच्या जमिनीवर फळझाडे लावणे.
- (९) शैक्षणिक साहित्य प्राथमिक शाळांतून कातकरी मुलांना मोफत पुरविणे.
- (१०) आश्रमशाळांद्वारा शिक्षण सुरू करणे.

आदिवासी विकास महामंडळ ही ह्या जमातींच्या कुटुंबासाठी "शेतीमाल एकाधिकार धान्य खरेदी योजना" व "खावटी कर्ज योजना" राबविते. त्याद्वारे अनेक कुटुंबांना फायदा मिळत आहे. अतिमागासलेल्या जमातींच्या कल्याणकारी योजनांमध्ये आदिवासी विकास महामंडळ मोठ्या प्रमाणावर व भरीव स्वरूपाचे काम करू शकते. मध्यवर्ती शासनाकडून ह्या जमातींच्या विशेष कल्याणकारी योजनांसाठी स्वतंत्र निधी उपलब्ध करून देण्यात येतो.

अशा रीतीने महाराष्ट्रात वर्गीकृत जमातीतील अतिमागासलेल्या जमातींच्या उन्नतीसाठी महाराष्ट्र शासन प्रयत्नशील आहे. ह्या अतिमागासलेल्या जमातींचा (Primitive Tribes) द्रुत गतीने विकास घडवून आणणे ही काळाची गरज आहे. शासकीय व स्वयंस्फूर्त सेवाभावी संस्थांच्या कार्यकर्त्यांनी एकजुटीने, जिद्दीने व त्यागाने पराकाष्ठा केली, तरच या अतिमागासलेल्या वर्गीकृत जमातींचा सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक विकास साध्य होण्यास खूपच मदत होईल.

संदर्भ : Draft Annual Tribal sub-Plan 1980 S.W.C.A, S. & T. Dept. Govt. of Maharashtra. * * *

भारतातील वर्गीकृत जमाती : घटनात्मक संरक्षा

साँ. बा. कांबळे

संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन संस्था, पुणे

सन १९७१ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या ५४,७९,४९,८०९ इतकी होती. म्हणजे भारताच्या एकूण लोकसंख्येशी वर्गीकृत जमातींच्या लोकसंख्येचे प्रमाण ६.९४ टक्के इतके होते.

सर्वसाधारण भारतीय नागरिकांपेक्षा भारतातील वर्गीकृत जमातींना भारतीय राज्यघटनेनुसार काही विशिष्ट अधिकार बहाल केलेले आहेत. त्यांना या संविधानानुसार देण्यात आलेले हे अधिकार जर मिळू शकले नाहीत, तर त्यांना प्रसंगी न्यायालयातही दाद मागता येते.

भारतीय घटनेनुसार भारतीय नागरिकाला दिलेले सर्वसाधारण मूलभूत अधिकार हे तर आदिवासींना मिळतातच. पण भारतीय घटनेचे काही विशेष अधिकार आदिवासींना देण्यात आलेले आहेत.

भारतीय घटनेनुसार, भाग तीनमधील कलम (१३) प्रमाणे मूलभूत अधिकार कोणतेही राज्य संकोचित करणार नाही किंवा अतिक्रमण करणार नाही हे स्पष्ट करण्यात आले आहे. कलमे (१४), (१५) व (१६) या अन्वये समानतेचे अधिकार भारतीय नागरिकाला देण्यात आलेले आहेत ते आदिवासींना लागू पडतातच. तसेच, कलम (१९) अन्वये स्वातंत्र्याचा अधिकार सर्वसाधारण नागरिकांप्रमाणे आदिवासींचाही तो मूलभूत हक्क आहे. परंतु कलम १९ (५) अन्वये मात्र अनुसूचित जमातींच्या हितसंबंधाच्या संरक्षणाबाबत जोपर्यंत योग्य ते निर्बंध घातलेले असतील तेथवर राज्याला कोणताही कायदा वापरून किंवा करूनही घटनेतील तरतूद रद्दवातल ठरविता येणार नाही.

मूलभूत अधिकारामध्येच दिलेला शोषणाविरुद्धचा अधिकार या कलम (२३) च्या अधिकाराप्रमाणे वेठबिगार व मानवी व्यापार यांवर निर्बंध घालण्यात आलेले आहेत. ह्या निर्बंधांविरुद्ध वर्तन करणे हा शिक्षापात्र गुन्हा ठरविण्यात आलेला आहे. आदिवासींच्या बाबतीत हे कलम महत्त्वाचे आहे. कारण

पिढ्यानुपिढ्या नि वर्षानुवर्षे श्रीमंतांनी नि जमीनदारांनी आदिवासींची अनेक कुटुंबे वेठबिगारीत राववून घेतलेली आहेत. पण या कलमान्वये वेठबिगारीला योग्य तो प्रतिबंध केलेला आहे.

त्याचप्रमाणे कलम (२४) अन्वयेसुद्धा १४ वर्षाखालील बालकांना कोणत्याही प्रकारच्या नोकरीत ठेवण्यात येणार नाही, अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे.

कलम (४६) अन्वये घटनेने राज्यावर अनुसूचित जमातींबद्दलची विशेष जबाबदारी टाकलेली आहे. अनुसूचित जमातींच्या शैक्षणिक आर्थिक व सामाजिक बाबतीत जे अन्याय होत, असतील ते सर्व प्रकारचे अन्याय दूर करून त्यांचे कसल्याही प्रकारचे शोषण प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष होऊ न देण्याबद्दल राज्यांनी दक्ष राहिले पाहिजे. तसेच अनुसूचित जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक बाबतीत राज्य हे त्यांचे हितसंबंधित करील अशी जबाबदारी राज्यावर टाकण्यात आलेली आहे.

कलम (१६४) अन्वये आदिवासीकरिता एक स्वतंत्र मंत्री असावा असा दंडक आहे. विशेषतः बिहार, मध्य प्रदेश व ओरिसा या राज्यांसाठी एक स्वतंत्र मंत्री अनुसूचित जमातींच्या हितरक्षणासाठी व संवर्धनासाठी नेमण्यात यावा असा दंडक घालण्यात आलेला आहे.

भाग (१०) मधील अनुसूचित क्षेत्रे व जनजाति क्षेत्रे यातील कलम (२४४) प्रमाणे अनुसूचित (५) प्रमाणे असलेले उपबंध (आसाम व मेघालय ही राज्ये) वगळून भारतातील सर्व अनुसूचित क्षेत्रे व जनजाती यांचे प्रशासन व नियंत्रण यांचे बाबतीत असणार आहेत. (२४४) (क) व अधिनियम (२५), सप्टेंबर, १९६९ च्या (२२) व्या विशोधनाप्रमाणे ज्या राज्याची आदिवासी संख्या आवश्यक व पुरेशा प्रमाणात आहे ते अनुसूचित क्षेत्र म्हणून नामनिर्देशित करण्यात येईल.

अनुसूचित (२०), भाग १ मध्ये निर्देशित केलेले सर्व अनुसूचित क्षेत्र पूर्ण किंवा अंशतः

समाविष्ट केलेले स्वायत्त राज्य बनविता येईल व राज्याकरिता स्वतंत्र मंत्रिपरिषदेची योजना करून जरूर ते पुरक अनुषंगिक व परिणामी उपबंध करता येतील.

या संदर्भात फरक-बदल करावयाचा झाल्यास तो संसदेच्या प्रत्येक सभागृहात उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांपैकी किमान दोन तृतीयांश इतक्या सदस्यांनी पारित केल्याशिवाय परिणामित होणार नाही आणि त्यात कलम (३६८) अन्वयेसुद्धा बदल करता येणार नाही.

आदिवासींच्या आर्थिक उन्नतीच्या बाबतीत घटनेतील कलम (२७५) हे अत्यंत महत्त्वाचे मानावे लागेल. या कलमान्वये संघराज्याकडून राज्यांना अनुदाने देण्याची व्यवस्था केली आहे. एखाद्या राज्यात अनुसूचित जमातींच्या कल्याणासाठी किंवा एखाद्या राज्यातील अनुसूचित क्षेत्राची प्रशासन पातळी त्या विविधित राज्याच्या उर्वरित क्षेत्रांच्या प्रशासन पातळी-इतकी उंचावण्यासाठी भारत सरकार त्या राज्याला भारताच्या एकत्रित निधीतून अनुदान देईल. मात्र ते राज्य अशा प्रकारच्या विकास योजना भारत सरकारच्या मान्यतेने घेईल.

राष्ट्रपती अशा अनुदानासंबंधीचा आदेश २७५ (१) व (२) अनुसार काढील.

भारतीय संविधानाच्या भाग (१६) मधील विविधित वर्गासंबंधी जे विशेष उपबंध करण्यात आलेले आहेत, त्यातील अनुसूचित जनजाति-संबंधीचे (३३०) हा अनुच्छेद अनुसूचित जनजातिसंबंधी जागा राखून ठेवण्याचा प्रबंध करते—

- (१) आसाममधील जनजाति क्षेत्र.
- (२) नागालॅण्ड.
- (३) मेघालय.
- (४) मिझोराम.

यांतील वर्गीकृत जमाती खेरीजकरून वर्गीकृत जमाती आणि (६) आसामच्या स्वायत्त जिल्हांतील वर्गीकृत जमाती यांच्याकरिता

राखून ठेवण्यात आलेल्या आहेत. त्या प्रमाणात लोकसभेत अशा जागा राखून ठेवण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे. त्याचप्रमाणे अनुच्छेद (३३२) प्रमाणे राज्यांच्या प्रत्येक विधानसभेत अशा जागा राखून ठेवण्याबाबतचा निर्देश करण्यात आलेला आहे.

कलम (३३४) अन्वये भारतीय संविधानाच्या प्रारंभापासून तीस वर्षांच्या कालावधीसाठी नियमित करण्यात आलेली आहे (ही मुदत २६ जानेवारी १९८० नंतर संपत असल्याने भारताच्या सातव्या लोकसभेने ही मुदत आणखी दहा वर्षांनी म्हणजे २६ जानेवारी १९९० पर्यंत वाढविण्यात आलेली आहे).

कलम (३३५) प्रमाणे संघराज्य किंवा राज्य यांमधील कारभारात सेवा व पदे यांवर अनुसूचित जमातीचे हक्क प्रस्थापित करण्यात आलेले आहेत. या सेवा व पदावरील नियुक्ती करताना अनुसूचित जमातीच्या व्यक्तींचे हक्क प्रशासनाची कार्यक्षमता राखण्याशी सुसंगत असेल अशा तऱ्हेने विचारात घेण्यात आलेले आहेत.

कलम (३८८) अन्वये राष्ट्रपतींना अनुसूचित जमातीकरिता एक विशेष अधिकारी नेमण्याचा हक्क देण्यात आलेला आहे. भारतीय संविधानाच्या उपबंधात केलेल्या संरक्षक तरतुदीबाबतच्या सर्व बाबींचे अन्वेषण करण्यासाठी हा अधिकारी नेमण्यात येईल आणि हा अधिकारी ठराविक कालाने राष्ट्रपतीस संरक्षक तरतुदीबाबतचा अहवाल सादर करील आणि राष्ट्रपती अशाप्रकारे या संबंधित अधिकाऱ्याकडून आलेला अहवाल संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर सादर करतील.

त्याचप्रमाणे कलमे (३३९) व (३४०) अन्वये राष्ट्रपती आदेशान्वये आदिवासींच्या क्षेत्रसंबंधात प्रशासन व आदिवासी कल्याण या संदर्भात एक अहवाल देण्याकरिता एक आयोग कोणत्याही वेळी नियुक्त करील व या आयोगाची घडण, इत्यादीबाबत राष्ट्रपतींना अधिकार असतील.

अशा पद्धतीने नेसलेला आयोग भारताच्या राज्य क्षेत्रातील सामाजिक, आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या लोकांच्या स्थितीचे अन्वेषण व त्यावरील उपाय या संबंधीच्या शिफारशीसह अहवाल राष्ट्रपतींस सादर करील. कलम (३४२) अन्वये अनुसूचित जमातीच्या यादीत फरक करण्याचे अधिकार राज्यांच्या संमतीने राष्ट्रपतीला देण्यात आलेले आहेत. कलम ३४२ (२) अन्वये संसदेला अनुसूचित जमातीच्या यादीतील एखादी जमात, उप-जमात कमी करता येईल किंवा यादीत एखादी जनजात किंवा तिची उप-जात अंतर्भूत करता येईल.

महाराष्ट्र शासनाच्या शिक्षण आणि उद्योग विनिमय विभागाने शासन निर्णय क्रमांक. इएमपी. १०८० (२९२५)/१२, दिनांक ७ मे १९८० अन्वये वर्गीकृत जमातींच्या नोकरीसाठी इच्छुक उमेदवारांच्या नोंदणी व सहाय्यासाठी खालील पद्धत ठरविली आहे:—

(अ) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी व आदिवासी सहकारी सोसायट्यांना संबंधित उद्योग विनिमय केंद्र अर्जाचे फॉर्मस (फॉर्म - २६) पाठवतील.

(ब) प्रकल्प अधिकारी/मॅनेजर, हा फॉर्म वर्गीकृत जमातींच्या उमेदवारांकडून भरून घेतील व हे अर्ज सर्टीफिकेटच्या सत्यप्रतीबरोबर संबंधित उद्योग विनिमय केंद्राकडे पाठवतील.

(क) उद्योग विनिमय केंद्र या अर्जाच्या आधारे रजिस्ट्रेशन कार्ड (फॉर्म-X-१) व फॉर्म-X-१० तयार करतील. नंतर उद्योग विनिमय केंद्र फॉर्म-X-१० संबंधित उमेदवाराकडे पाठवतील व याची माहिती प्रकल्प अधिकारी व मॅनेजर यांना पाठवतील.

(ड) अशा पद्धतीने नोंद केलेल्या उमेदवारांचे रजिस्टर उद्योग विनिमय केंद्र ठेविले.

(ई) जे उमेदवार उद्योग विनिमय केंद्रात येऊन नोंदणी करतील, त्यांची नोंदणी सर्वसाधारण पद्धतीने करण्यात येईल.

नोकरीच्या मुलाखतीसाठी उद्योग विनिमय केंद्र कमीत कमी दहा दिवसांची मुदत देऊन अर्जदारांना बोलावतील व याची माहिती प्रकल्प अधिकारी व मॅनेजर यांना देण्यात येईल. या पद्धतीमुळे आदिवासी भागातील उमेदवारांना मुलाखतीसाठी पाठविलेल्या नोटिसा वेळेवर मिळतील व त्यांना मुलाखतीस वेळेवर हजर राहता येईल.

कलम ३७१ (क) प्रमाणे नागांचे धार्मिक आचार, नागांचा कायदा, त्यांची रूढी, दिवाणी व फौजदारी न्यायदान, जमीन व त्यातील साधनसंपत्ती यांबाबतचे विशेष अधिकार नागालॅंड विधानसभेला देण्यात आलेले आहेत. या बाबींचा घटनेतील एक विशेष वाढ म्हणून उल्लेख करावा लागेल.

कलम २४४ (१) प्रमाणे ५ व्या अनुसूचीतील अनुसूचित क्षेत्रातील राज्यपाल वर्षाकाठी किंवा राष्ट्रपती असे आवश्यक करील, तेव्हा त्या राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रांच्या प्रशासनाविषयी राष्ट्रपतीला अहवाल देईल व उक्त राज्याला निर्देश देणे हे संघराज्याच्या शासनशक्तीच्या व्याप्तीत येईल.

भाग (क) प्रमाणे अनुसूचित क्षेत्रे व अनुसूचित जमातींची क्षेत्रे यांचे प्रशासन व नियंत्रण यांसाठी अनुसूचित क्षेत्र असलेल्या प्रत्येक राज्यात राष्ट्रपतीने तसे निर्देशित केल्यास अनुसूचित जमाती क्षेत्र असलेल्या पण अनुसूचित क्षेत्रे नसलेल्या कोणत्याही राज्यात विसाहून अधिक नाहीत इतके सदस्य मिळून बनलेली एक वर्गीकृत जमातीसाठी सल्लागार परिषद

असेल. त्यात शक्य तर जवळजवळ ३ सदस्य अनुसूचित जमातींचे त्या राज्याच्या विधानसभेतील असतील. परंतु जर राज्याच्या विधानसभेतील अनुसूचित जमातींच्या प्रतिनिधींची संख्या ही जनजाति सल्लागार परिषदेत अशा प्रतिनिधींनी भरावयाच्या जागांच्या संख्येहून कमी असेल तर उरलेल्या जागा त्या जनजातितील अन्य व्यक्तींकडून भरल्या जातील.

राज्यपालांकडून निर्देशित केल्या जातील अशा राज्यातील अनुसूचित जमातींच्या कल्याण व उत्तरी बाबींवर सल्ला देणे हे या समितीचे कर्तव्य असेल.

५ वी अनुसूची, भाग ("ग") अन्वये अनुसूचित क्षेत्रे घोषित करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला राहिल. कलमे २४४ (२) व २७५ (१) प्रमाणे सहाय्या अनुसूचीनुसार आसाम, मेघालय या राज्यांतील व मिझोरम या संघराज्य क्षेत्रातील जनजाति क्षेत्रातील प्रशासनाबाबत विस्तृत व परिणामकारक उपबंध (२१) विभागात करण्यात आलेले आहेत.

★ ★ ★

आदिवासी हस्तकला : बांबूकाम

श्री. उत्तमराव सोनवणे

अभिरक्षी आदिवासी संग्रहालय, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

महाराष्ट्रात ३-४ जातींचे बांबू विपूल प्रमाणावर तयार होतात. परिचित अशा बांबूच्या दोन जाती आहेत : (१) भरीव बांबू आणि (२) पोकळ बांबू. वेत हाही बांबूचाच एक प्रकार आहे. खालील दोन जातींचे बांबू सर्वत्र आढळतात :

- (१) Denirocalamus Strictus आणि
- (२) Bambusa Arundinacea

Bambusa Arundinacea या जातीच्या बांबूस काटस बांबू असेही नाव आहे. या सर्वत्र वाढणाऱ्या बांबूच्या जातीखेरीज महाराष्ट्र राज्यात बांबूच्या इतर काही जाती आढळून येतात. त्यांची नावे खालीलप्रमाणे आहेत :

- (३) तणूकांड वंशाचा बांबू
Dendrocalamus Hamiltonil
- (४) भीम वंशाचा बांबू
Dendrocalamus Giganteus
- (५) शोभीवंत बांबू
Cephalostachyum Fuchsi-
anum

आसाममध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर बांबूची पैदास केली जाते. महाराष्ट्र राज्यात बांबूची स्वतंत्र लागवड कागद उत्पादनासाठी केली जाते. ती मुख्यतः विदर्भाच्या चंद्रपूर, यवतमाळ व भंडारा जिल्ह्यांतून केली जाते. चंद्रपूर जिल्ह्यातील अल्लापल्ली व भामरागड वन-क्षेत्रांत चांगल्या प्रतीचा बांबू होतो. याच जिल्ह्यात सिरोंचा, राजुरा, गडचिरोली, कोठारी व मूल भागातही बांबू वाढतात. परंतु त्यांची प्रत कमी दर्जाची असते. यवतमाळ जिल्ह्यात यवतमाळ, पांढरकवडा, वणी, दारव्हा ह्या तहसीलमध्ये, जळगाव जिल्ह्यातील सातपुडा पर्वतांच्या रांगांमध्ये आणि धुळे, ठाणे व नाशिक जिल्ह्यांतील काही जंगलांतून बांबूचे उत्पादन मिळते.

नांदेड जिल्ह्यात किनवट तालुक्यातही थोड्या-फार प्रमाणात बांबू मिळतो. आसाममध्ये ३० ते ३५ मीटर उंचीपर्यंत बांबूची वाढ होते.

महाराष्ट्रात अशी वाढ २५ ते ३० फूटपर्यंत होऊ शकते. याशिवाय काही खुरट्या जातींचे बांबूही महाराष्ट्रात होतात.

सह्याद्री, सातपुडा व गोंड वनातील बांबू उत्पादनाच्या क्षेत्राचा विचार केल्यास, हा भाग प्रामुख्याने आदिवासींच्या वास्तव्याचा आहे. स्थानिक लोक बांबूंना विविध नावांनी ओळखतात. आदिवासी त्यांच्या स्थानिक भाषेत बांबूंना "भोग्या", "मॅस", "माठोन", "येळ", "कळक", "अंडा", "वेळू" व "बांबू" अशा नावांनी ओळखतात. "वारली" आदिवासी बांबूला "टोकर" म्हणतात. "माडिया" व "गोंडी" भाषेत बांबूला अनुक्रमे "वेदूर" आणि "बोगु" म्हणतात.

बांबूचे नैसर्गिक सन्निध्य व बांबूच्या विविध उपयोगांमुळे आदिवासी जीवनात बांबूचे महत्त्व अधिक आहे. आदिवासी लोक टोपल्या विणण्या-सारखे बांबूकाम हा सगळ्यात सोपा हस्त-व्यवसाय समजतात. त्यामुळे बांबूकाम किंवा "बास्केट्री" हा आदिवासींचा एक उद्योग बनला आहे. आसाम, नागालॅण्डमधील आदिवासींमध्ये बांबूपासून विविध प्रकारच्या वस्तू बनविणे, त्या रंगविणे हा एक मोठा मान्यवर उद्योग झाला आहे. हे लोक बांबूच्या प्रेक्षणीय, सजावटीसाठी उपयोगात येऊ शकणाऱ्या व भेट देण्यालायक वस्तू बनवितात. खेळणी व घरगुती वापरातील विविध प्रकारच्या वस्तूही बनवितात. महाराष्ट्रात आदिवासी एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर बांबूकाम करीत नाहीत. काही भागांतील विशेषतः चंद्रपूर, भंडारा, ठाणे, नांदेड ह्या विभागांतील आदिवासी बांबूपासून काही वस्तू बनवितात. टोपल्यांचा उपयोग त्यांना अनेक कारणांसाठी होतो. खाण्या-पिण्याचे पदार्थ ठेवण्यासाठी, धान्य ठेवण्यासाठी, धान्य साठविण्यासाठी व बाजार-रहाटासाठी टोपल्यांचा सर्रास वापर केला जातो. कोंबड्यांची खुराडी व पक्ष्यांचे पिंजरेही बांबूचेच बनवितात. कामाची भिन्नता लक्षात घेऊन आदिवासी अनेक आकाराच्या टोपल्या तयार

करतात व दैनंदिन कामासाठी त्यांचा वापर करतात. बी-बियाणे ठेवण्यासाठी टोपली वेगळी, पाभरीवर पेरणीसाठी टोपली वेगळी, शेंगा वेचण्यासाठी टोपली वेगळी, माती वाहण्यासाठी टोपली वेगळी. काही आदिवासी लोक घरातले देव टोपलीत ठेवतात, तर पूजेसाठी व पूजा साहित्यासाठीही आदिवासी टोपलीचा वापर करतात. बहुधा जुन्या झालेल्या टोपल्या बदलण्यासाठी आदिवासी टोपल्या बनवितात. त्यामुळे "बाजार" विचारात घेऊन विक्रीसाठी फार थोड्या टोपल्या बनविल्या जातात. अशा टोपल्यांना आदिवासी लोक "शिकोशी", "किकराही", "डाली", "छालगी", "साकुरी", "विथ्या", "हेटेसाकुरी" इत्यादी नावांनी संबोधतात.

गेल्या शतकापर्यंत आदिवासींचे पारंपारिक उद्योग त्यांचा इतरांशी कमीत कमी संपर्क आल्यामुळे सुरक्षित होते. असा संपर्क इतरांशी आल्यावर सामाजिक अभिसरण सुरू झाले. त्यामुळे पारंपारिक उद्योगांना उतरती सुरू झाली. १८७१ साली पहिली जनगणना झाली. तोपर्यंत बाहेरच्या लोकांना आदिवासी संस्कृतीची ओळख झालेली नव्हती. त्यांच्या पारंपारिक कला, हस्तकला व त्यांचे हस्तोद्योग हे एक प्रकारच्या सामाजिक संरक्षणाखाली परंपरागत पद्धतीने चालत होते. बाह्य समाजाशी संपर्क वाढल्यानंतर बाहेरील प्रगतशील व यंत्रनिर्मित हस्तकला व हस्तोद्योगांचा प्रभाव वाढला. यंत्राद्वारे निर्माण होणाऱ्या सुबक वस्तूंनी आदिवासी हस्तकला व हस्तोद्योगांशी स्पर्धा निर्माण केली. ह्यात अर्थात यंत्रनिर्मित वस्तूंचा विजय होणार हे उघडच होते.

"बांबूकाम" हस्तोद्योगातून निर्माण केलेली वस्तू, ही केवळ वस्तू नसते. अशी वस्तू ही "उपयोगी कला" वस्तू (Functional Arts) असते. अशा कलावस्तूंची उपयुक्तता आणि सामाजिक वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन त्यांचा अभ्यास करावा लागेल. आदिवासी केवळ "कला" म्हणून बांबूच्या वस्तू निर्माण करीत नाहीत, तसेच छंद म्हणूनही या वस्तूंची निर्मिती ते करीत नाहीत. अशी वस्तू प्रथम त्यांची गरज भागविणारी वस्तू म्हणून निर्माण होते. त्यानंतर कलावस्तू ठरते. आदिवासींच्या कलावस्तूंमध्ये सामाजिक वैशिष्ट्ये, व्यक्तिगत आवड आणि तिची उपयुक्तता हे गुण असतात.

आदिवासींच्या बांबूकामामधील पारंपारिकता नजरेआड करून चालणार नाही. अलीकडे बांबूकामावर बाह्य अनुकरणाचा थोडासा

परिणाम झाला आहे. परंतु मूळ पारंपारिक स्वरूप मात्र पूर्णतः बदललेले नाही. म्हणून बांबूच्या वस्तूकडे पाहतांना पारंपारिक दृष्टिकोन ठेवणे आवश्यक आहे.

वस्तू बनविण्याच्या पारंपारिक हस्त-कौशल्य कारागिरांना वर्तमानकाळात कला-कौशल्याशी जुळते न घेता आल्यामुळे आदिवासींच्या पारंपारिक कला बाजूला गेल्या व काही नष्टही झाल्या. यंत्रोद्योगामुळे त्यांची गळचेपी झाली. तरीदेखील बांबूकामाचे कौशल्य आदिवासी भागांत टिकाव धरून राहिले आहे.

बांबूपासून आदिवासींनी निर्माण केलेल्या वस्तू तीन प्रकारच्या असतात :

- (१) धार्मिक (Ritualistic)
- (२) उपयोगी (Utilitarian)
- (३) वैयक्तिक (Individualistic)

बांबूकामासाठी लागणारा बांबू आदिवासी नजिकच्या जंगलातून तोडून आणतात. गरजेनुसार ४-६ दिवस बांबू सुकवितात. बांबूकामासाठी विशेष अशी हत्यारे त्यांना लागत नाहीत. मोठ्या आकाराचे चाकूचे पाते आणि बोथलेल्या भाल्याचे धारदार टोके काही आदिवासींना पुरेशी असतात. कोयत्याच्या आकाराचे "हेट्टाठ" अगर "अंती" या नावाने ओळखले जाणारे हत्यार बांबूकामासाठी वापरण्यात येते. हे हत्यार आखूड व तीक्ष्ण धारेचे असते. त्याचा दांडा लाकडी असतो. हत्याराचे पाते सपाट व चपटे असते. टोकाकडे बाक देऊन दांड्याकडे हत्यार जाड असते. टोकाकडील बाजू जास्त रुंद असते. हे हत्यार वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जाते. हत्याराच्या जाडीत, लांबीत व एकूण रचनेतही थोडाफार फरक असतो. अशी हत्यारे आदिवासींच्या आठवडे बाजारातून विकत मिळू लागली आहेत. "इला" किंवा "बिळाही" या कामासाठी वापरला जातो.

महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या बांबूकामाचा बारकाईने अभ्यास केल्यास बांबूकामातील पट्टा विणण्याच्या दोन पद्धती आहेत असे दिसते :

- (१) सपाट गुंफण, (२) गोलाकार गुंफण.

विणकामाच्या भाषेत "ताणा" व "वीण" असे विणकामाचे दोन भाग पडतात. कापडाच्या अपेक्षित लांबी व रुंदीचे येवढे सुताचे धागे म्हणजे "ताणा" या ताण्यावर आठवडे एकाआड एक विणत जाणारे सूत म्हणजे "वी" होय.

आदिवासींच्या बांबूकामात त्यांच्या गुंफण्याचे अनेक प्रकार दिसतात :

उभ्या-आडव्या पट्ट्याची क्रमाने एका-आड एक एकदा वर एकदा खाली अशी क्रमाने घेतलेली वीण.

ठराविक पट्ट्या सोडून "वीण" खाली घेऊन ठराविक पट्ट्यांनंतर पुन्हा वर घेतलेली वीण.

त्यातील आणखी काही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे दिसतात :

- (१) दोन अगर जास्त पट्ट्यांची वीण
- (२) ताणा व वीणेच्या ३-४ पट्ट्या एकसारख्या क्रमाने गुंफणे.
- (३) वीणेच्या दोन पट्ट्या वळवून घेऊन ताण्यावर गुंफणे.
- (४) "ताणा" रुंद परंतु जाडीला पातळ व वीण जाड कांबीची ठेवणे.
- (५) "ताणा" पातळ जाड कांबीचा व "वीण" बारीक लवचिक पट्ट्यांची असणे.
- (६) ताण्याच्या पट्ट्या तिरकस ठेवणे.

वरील प्रकारचे अनेक बारकावे बांबूकामात असतात. निश्चित आकाराच्या वस्तूसाठी सर्वसाधारणपणे एकाच प्रकारचे बारकावे असतात. प्रत्येक जमातीतील ह्या कलाकौशल्यात वेगळेपणा, पण एका जमातीत सारखेपणा आढळतो. उदाहरणार्थ मुरबाड तालुक्यातील (ठाणे जिल्हा) ठाकर जमातीने तयार केलेल्या टोपल्या, धानोरा गटातील गोंड जमातीने तयार केलेल्या टोपल्या व किनवट तालुक्यातील कोलाम लोकांनी तयार केलेल्या टोपल्या, ह्या रचनेत व विणकामात निरनिराळ्या लोकांनी तयार केलेल्या दिसतात. त्यामुळे प्रत्येक जमातीची टोपली ओळखता येते. मात्र ठाकर जमातीत किंवा कोलाम लोकांच्या क्षेत्रात टोपली सारखीच बनविली जाते. विणकामाची सुरुवात करण्याच्या क्रियेला मूळ करीत आहे आणि टोपलीचे काम पूर्ण झाल्यावर "टोपली शिवून झाली" असे काही जमातीत म्हटले जाते. शेवटच्या अगर कडेच्या पट्ट्या किंवा कांबी लांबीला कमी असतील तर "जोड लावण्यात" येतो. शेवटच्या ताण्याच्या पट्ट्या "दुमडून घेऊन वीणे" प्रमाणे तीन-चार घर, विणलेल्या असतात. टोपल्यांच्या कडा अशाच प्रकारे दुमडल्या जातात आणि वीण गोफासारखी केलेली असते. पाणी ठेवण्याचा भोपळा गुंफताना हीच पद्धत अवलंबिली जाते.

बांबूपासून कोणती वस्तू बनवावयाची आहे त्या कामाच्या स्वरूपावरून व वस्तूच्या आकारानुसार "ताणा" वाटोळा, गोलाकार, सपाट,

चौकोनी इत्यादी आकारांचा करावा लागतो. मूळ करताना ताण्यांच्या पट्ट्या प्रथम जुळवून घेतल्या जातात. टोपलीसाठी गोलाकार हवा असल्याने बांबू पट्ट्यांचे मध्य एकावर एक ठेवून त्यावर पायाच्या टाचेने दाब देऊन किंवा दोन्ही पाय मध्यावर ठेवून बसविली जातात. नंतर वीणेची गुंफण जशी फिरेल तसे फिरत राहतात. आवश्यक आकार तयार झाल्यावर उरलेली टोके तोडून ती दुमडून पुढील पट्ट्यात विणून घेतात. ही शेवटची वीण महत्त्वाची असते. त्यामुळे "ताणा" व "वीण" या दोघांनाही घट्टपणा येतो. साधारणतः शेवटची वीण दोरखंडासारखी दिसते. त्यामुळे वस्तूला मजबुती येते. प धा वीणेतून सुटण्याची शक्यता राहात नाही व वस्तू टिकाऊ होते. वस्तूच्या आकारानुसार पट्ट्यांची लांबी ठरविली जाते. "साकुरी, हेटेसाकुरी" सारख्या टोपल्यांसाठी अर्धा-पाऊण इंच रुंदीच्या पट्ट्यांची आवश्यकता असते. मोठ्या आकाराच्या पाट्या, टोपल्यांना त्यापेक्षा जास्त रुंदीच्या पट्ट्या हव्या असतात. कणगीसाठी पातळ पट्ट्यांची गुंफण उभ्या जाड कामठ्यांभोवती केलेली असते. विणण्यासाठी पट्ट्या घ्यायच्या की "छामट्या" हे वस्तूच्या आकारावरून निश्चित करतात. वस्तूचा टिकाऊपणा, आकार, लक्षात घेऊन कोणत्या प्राकरचा बांबू वापरावा हे ठरविले जाते. कळक हा बांबू मोठ्या पाट्यांसाठी उपयोगाचा नसतो. जंगलातून तोडून आणलेला ओला बांबू चिरण्यास व वळण्यास सोपा असल्याने ओल्या बांबूपासून वस्तू बनविणे सोयीचे असते. वस्तू तात्काळ हवी असल्यास ओल्या कांबी वापरतात त्यामुळे बांबूचा नैसर्गिक रंगही राहतो. टिकाऊ, दणकट व चांगल्या कामासाठी वाळलेला बांबू भिजवून मऊ झाल्यावर वापरण्यात येतो.

घराच्या भिंतीसाठी वापरला जाणारा बांबू चिवट व टिकाऊ असतो, त्याच्या पट्ट्या साधारण १ इंच रुंदीच्या व १ सेंटीमीटर ते १ इंच जाडीच्या असतात. पट्ट्या भिंतीच्या लांबी रुंदीइतक्या लांबीच्या कापून पाण्यात चांगल्या भिजवून घेतात. भिंतीच्या तट्ट्यांची वीण वेगवेगळ्या प्रकारची असते. एका आड एक अशा विणकामाचा तट्ट्या सुरक्षित नसल्याने सुरक्षित तट्ट्यांसाठी दोन, तीन, चार अगर पाचही पट्ट्या घालून तसेच वरून विणलेल्या असतात. अशा प्रकारच्या वीणकामातून रेषांचे अनेक चौकोन निर्माण होतात. ते तट्ट्यांच्या एकूण रचनेला व आकारास शोभा आणतात. पट्ट्या वर-खाली गुंफत असताना विषम संख्येतील पट्ट्यांच्या मधील पट्टीची मध्येच उलटी वीण घेतल्यामुळे रेखाकृती जास्तच शोभिवंत होते. नाजूक आणि लहान आकाराच्या

वस्तूसाठी बांबूच्या कामट्या सुबक व लवचिक असतात. अनुभवावरून कोणत्या आकाराच्या वस्तूसाठी किती पट्ट्या घ्याव्या लागतील याचा अंदाज येतो. यंत्र चालावे तसे बांबूकाम करणारे हात भराभर चालतात. वेगवेगळे नक्षीकाम पट्ट्यांच्या वीणेतून घ्यावयाचे असेल तर "गुंफण" वेगळी घ्यावी लागते. कुशल बांबूकाम करणारा आदिवासी बघता बघता "वीथ्या", "भोताड" अगर "फुलेरी" तयार करतो. झाकणाच्या टोपल्यांचे आकार मोहक असतात व विणही सुबक असते. बांबूच्या पाट्या विणण्यात सह्याद्रीच्या पश्चिम घाटातील "ठाकर" जमातीत हे कौशल्य आहे. माडिया गोंड घराच्या भितीसाठी, तट्ट्यासाठी व चटईसाठी वेगळी तंत्रे वापरतात. दुर्गम भागातील माडिया शेतीचे व घरांचे जंगली प्राण्यांपासून रक्षण करून घेण्यासाठी बांबूच्या तुकड्यांचा उपयोग करून घेतात. झोपडीच्या मागील बाजूस ५-६ फुटांच्या पट्ट्यात ४ ते ५ इंचांच्या अंतराने असे बांबू उभे गाडतात. जमिनीवरील टोक तीक्ष्ण केलेले असल्याने आत शिरू पाहण्याच्या प्राण्यास इजा होते, खेरीज उडी मारून येणारा प्राणी प्राणघातक जखमा झाल्याने अडकून पडतो. अशीच व्यवस्था शेतीच्या आजू-बाजूसही केली जाते. त्यामुळे घरांचे व शेतांचे चांगल्या प्रकारे रक्षण होते.

शोडक्यात निश्चित उपयोगाच्या उद्देशाने आदिवासी बांबूच्या वस्तू बनवितात. "बांबूकाम" कलेतील तंत्राचा अभ्यास करणाऱ्यांना आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या संग्रहालयातील वस्तू पाहता येतील. आदिवासी विभागातील अनेक जमातींच्या बांबूकामांचे विविध नमुने संस्थेने गोळा केलेले आहेत.

आदिवासी अनेक कारणांसाठी बांबूवर सोपस्कार करतात. घरे उभारावयास, घरे शाकारण्यास, तट्टे, टोपल्या, चटया, खाटा विणण्यासाठी, खेळणी, फण्या बनविण्यासाठी, भोपळा, टिकाऊ वस्तू बनविण्यासाठी, मासे व पक्षी पकडण्यासाठी निरनिराळे फांसे, सापळे, ते ठेवण्यासाठी, पिंजरे तयार करण्यासाठी, पाणी आणण्यासाठी, ताडी काढण्यासाठी इरले, रेखी, सातोडी, मळई, लान-वाशिणे, धान्याच्या कोठ्या-कणग्या, घराच्या आतील भिती, धनुष्य-बाण व निरनिराळी वाद्ये बनविण्यासाठी अशा कितीतरी वस्तू बनविण्यासाठी आदिवासी बांबूचा वापर करतात. त्यापैकी काही ठिकाणांच्या बांबूकामाची वर्गवारी पुढे दिली आहे :

अनुक्रमांक	बांबू कामाचा प्रकार	विभाग	जमात
१	घराच्या भिती	(१) अक्राणी महाल, शहादा, तळोदा, भिल्ल, पावरा भिल्ल. अक्कलकुवा तालुका, धुळे जिल्हा.	
		(२) चोपडा तालुका, जळगाव जिल्हा	पावरा भिल्ल.
		(३) सिरोंचा व गडचिरोली तालुका, चंद्रपूर जिल्हा.	गोंड व माडिया गोंड, परधान, हलबा.
		(४) वणी तालुका, यवतमाळ जिल्हा	गोंड, कोलाम.
२	खाटा (खटिया)	(१) भामरागड, एटापल्ली विभाग, चंद्रपूर जिल्हा.	गोंड, माडिया गोंड.
		(२) मेलघाट तहसिल, अमरावती जिल्हा	कोरकू.
		(३) चोपडा तालुका, जळगाव जिल्हा	पावरा भिल्ल, जिल्हा.
३	चटया	सिरोंचा तहसिल, चंद्रपूर जिल्हा	माडिया गोंड
४	फण्या हिचाडी	भामरागड, एटापल्ली, कोरची परिसर, चंद्रपूर जिल्हा.	माडिया गोंड.
५	पक्षी ठेवण्याचे पिंजरे (केटपूरग).	(१) सिरोंचा तालुका, चंद्रपूर जिल्हा	माडिया गोंड, गोंड.
		(२) किनवट तालुका, नांदेड जिल्हा	राजगोंड, कोलाम.
६	पक्षी पकडण्याचे फांसे (कोरजी डब्वी).	(१) चंद्रपूर	माडिया गोंड, गोंड.
		(२) धुळे	परधान, भिल्ल.
		(३) नाशिक	कोकणा, कातकरी.
		(४) ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी भाग, व	वारली, ठाकूर.
		(५) अमरावती जिल्ह्यातील मेलघाट तहसिल.	कोरकू निहाल.
७	धान्य साठविण्याच्या कणग्या	(१) साक्री, नंदूरबार, शहादा तालुके, धुळे भिल्ल. जिल्हा.	
		(२) चोपडा तालुका, जळगाव जिल्हा	भिल्ल.
८	भाजीपाला, फळे, फुले यांच्या "फुलेच्या".	(१) मेलघाट तहसिल, अमरावती जिल्हा	कोरकू.
		(२) धानोरा, कुरखेडा विभाग, चंद्रपूर जिल्हा.	गोंड, हलबा, माडिया गोंड, परधान.
९	लहान टोपल्या साकुरी सर्व आदिवासी विभाग "विय्या".		
१०	शेतीकामाच्या पाट्या	(१) मुरबाड, शहापूर तालुके, ठाणे जिल्हा.	'क' व 'म' ठाकूर, वारली.
		(२) वणी, केळापूर तालुके, यवतमाळ जिल्हा.	कोलाम.
		(३) धानोरा, वडसा विभाग, चंद्रपूर जिल्हा.	गोंड, परधान, माडिया गोंड.
११	बी-बियाण्याच्या टोपल्या	(१) मेलघाट तहसिल, अमरावती जिल्हा	कोरकू.
		(२) वणी तहसिल, यवतमाळ जिल्हा	कोलाम, गोंड.
		(३) अक्राणी महाल, धुळे जिल्हा	भिल्ल.
१२	मासे पकडण्याचे फांसे "तेलडंका", "मलई", "भोताड", "कोरजी", धिट.	(१) शहादा, अक्कलकुवा, अक्राणी महाल, भिल्ल. धुळे जिल्हा.	
		(२) आदिवासी भाग, ठाणे जिल्हा	ठाकूर, कातकरी, वारली, कोकणी.
		(३) सिरोंचा, गडचिरोली तहसिल, चंद्रपूर जिल्हा	गोंड, माडिया गोंड, हलबा.
		(४) सुरगाणा, कळवण व पेट तालुका, कोकणा. नाशिक जिल्हा.	
		(५) वणी तालुका, यवतमाळ जिल्हा	गोंड.
		(६) मेलघाट तहसिल, अमरावती जिल्हा	कोरकू.

अनुक्रमांक	बांबू कामाचा प्रकार	विभाग	जमात
१३	टोप्या, छव्या, इरले, रेखी सर्व आदिवासी विभाग सातोडी व तत्सम.		.....
१४	लून बासिंग "टोपल्या"	धुळे, जळगाव जिल्ह्यातील आदिवासी भाग.	मिल्ल.
१५	बांबूची वाडे "तारपा", ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी भाग "बीरी" पिगा.	(२) धुळे, जळगाव जिल्ह्यातील आदिवासी भाग	वारली.
१६	पावा, पावी	(१) वणी, केळापूर तालुके, यवतमाळ जिल्हा (२) ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी भाग	कोलाम. कातकरी, ठाकर वारली.
१७	दोर	सिरोंचा, गडचिरोली तालुके, चंद्रपूर जिल्हा.	गोंड. माडिया गोंड.
१८	रंगीत गोंडे	अमरावती जिल्ह्यात मेलघाट तहसील	कोरकू.

ही वर्गावारी ढोबळमानाने केलेली आहे. यासारख्या अनेक वस्तू आदिवासी लोक बांबूपासून बनवितात. आदिवासी बांबूच्या वस्तू स्वतःच्या उपयोगासाठी बनवितात. कारागिराची कुशलता व आत्मीयता त्यामुळे वस्तू प्रकषिणे जाणवते. उपयुक्ततेच्या दृष्टिकोनातून वस्तू दणकट व टिकाऊ बनविलेल्या असतात. आदिवासींनी तयार केलेल्या वस्तू अन्य कारागिरांच्यापेक्षा कलाकुसर व कुशलता या दृष्टिकोनातून निराळ्या वाटतात. हे गुण लक्षात घेऊन आदिवासींच्या आवश्यक वस्तू मधूनच हस्तकलेचे नमुने निवडले जातात. त्यांनाच Decorative Art in Tribal Handicrafts म्हणून संबोधिले जाते.

आदिवासींना त्यांच्या शेतकीकामासाठी "पाटी" ची आवश्यकता असते तशी "पाटी" ही वस्तू बहुउपयोगी आहे. आदिवासी

पाटीला चांगली मागणी असते. ठाणे जिल्ह्यातील ठाकूर जमातीच्या आदिवासींनी आणलेल्या पाट्या जुन्नर व राजूरच्या बाजारांत उन्हाळ्याच्या सुरुवातीपासून विकल्या जातात. चोपड्याच्या बाजारात कणग्या चैत्रानंतर विकण्यासाठी येतात. पाट्यांना, टोपल्यांना पळसीच्या फुलांपासून तयार केलेले रंग दिलेले असतात. त्यामुळे त्या अधिक मोहक वाटतात.

आदिवासींच्या एकूण आर्थिक जीवनात बांबूकाम हा व्यवसाय चांगला आधार देऊ शकेल. आदिवासींचे बांबूकामात नैपुण्य व कुशलता आहे. परंतु बाजारी स्पर्धेतल्या दिखाऊ वस्तू त्यांच्या कुशलतेला व नैपुण्याला मागे टाकत आहेत. त्यातून आदिवासी स्वतः "मीतभाषी" आहे. त्यामुळे त्यांच्या पारंपारिक कलेचा न्हास होत आहे.

आदिवासींच्या गरजा मर्यादित असतात. वस्तू उत्पादनाचा वेग गरजांशी संबंधित असल्याने वस्तूही मर्यादित संख्येने तयार होतात. केवळ जीवनावश्यकतेसाठीच निर्मित वस्तू "बाजारी" स्पर्धेत टिकू शकत नाहीत. वेळेचे बंधन पाळण्याची आदिवासींना सवय नाही. त्यामुळे आदिवासी मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करू शकला नाही. आता तर त्यांना आवश्यक असणाऱ्या वस्तू बाजारात अल्प दरात उपलब्ध होऊ लागल्या आहेत. त्यामुळे तो निष्क्रिय होऊ लागला आहे. त्यासाठी आदिवासींच्या या हस्तोद्योगास संरक्षण द्यायला हवे. त्यांच्या व्यवसायाला चालना मिळावयास हवी. त्यासाठी बांबूकामाचे क्षेत्र, उत्पादनक्षमता, मालाची उपलब्धता, मनुष्यबळ, कौशल्य यांचा आदिवासींच्या आर्थिक परिस्थितीच्या अनुषंगाने विचार करावयास हवा. आदिवासी विकास महामंडळासारखी आदिवासी क्षेत्रात खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचलेली निमसरकारी संस्था या क्षेत्रात महत्त्वाचे कार्य करू शकेल. या पारंपारिक धंद्याची महत्त्वाची ठिकाणे शोधून, उत्कृष्ट कारागिरांना पुढे आणून, त्यांच्या आदिवासी हस्तकलांना उजेडात आणून सक्रिय सहभाग देऊ शकते. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात पारंपारिक आदिवासी कारागिरांना या धंद्यातली आधुनिक तंत्रे शिकविता येतील. पारंपारिक कौशल्यास व्यवसायाकडे वळवण्यास हे फार महत्त्वाचे व योग्य दिशा देणारे पाऊल होईल. त्यांना मालाच्या उठावाबरोबर उत्पादनाचा वेग वाढविण्यासाठी नवी तंत्रे, ओल्या-मुक्या बांबूसंबंधीच्या नवीन प्रकिया, रंगकामातले बारकावे इत्यादी बाबी शिकविण्याची गरज आहे. ★ ★ ★

आदिवासी हस्तकला

आदिवासी जीवन संपूर्णतः निसर्गसन्निध्यात संपन्न होत असल्याने त्यांच्या हस्तकलेवर निसर्ग व जंगलातील वस्तू, प्राणी व नैसर्गिक कल्पना यांची पकड पहावयास मिळते. कोणतीही कलाकृती ही मुख्यतः त्यांच्या उपयोगासाठीच जरी असली तरी वस्तूशी संबंध फक्त 'उपभोग्य' न राहता आत्मिय असतो. आदिवासी कलेचे अनेक पैलू आहेत. वस्तूतील गुणांचा जास्तीत जास्त श्रेयस्कर उपयोग करून स्वतःच्या कल्पनांना मूर्त स्वरूप आदिवासी कलाकार देत असल्याने निर्माण होणाऱ्या वस्तू, चित्र अगर इतर कलाकृतींच्या माध्यमातून आदिवासी कलाकार प्रगल्भ विचार प्रगट करीत असतो. या सान्या वस्तूवर नजर टाकल्यास त्यातून निर्माण झालेले कसब व यासाठी केलेली तपश्चर्या बाहेरच्या माणसाला थक्क करून सोडते. पुणे येथील आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या आदिवासी संग्रहालयात आदिवासी हस्तकलेची विविध अंगे जतन केलेली आहेत.

संस्था परिचय

१. महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद, पुणे

(द महाराष्ट्र असोसिएशन ऑफ एन्थ्रॉपो-लॉजिकल सायन्सेस) या संस्थेची स्थापना नोव्हेंबर १९७४ साली झाली. संस्थेचे नोंदणीकरण शासकीय अधिनियमाप्रमाणे मे १९७६ मध्ये करण्यात आले.

संस्थेचा पत्ता : महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद, मानवशास्त्र विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे ४११ ००७.

उद्देश : (१) आदिवासी व हरिजनांच्या समस्यांबाबत संशोधन, चर्चा व प्रकाशन.

(२) कार्यकर्त्यांचे शिबिरांद्वारे प्रशिक्षण.

(३) शासकीय, राजकीय व रचनात्मक कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना एकाच व्यासपीठावर आणून त्यांच्यात आदिवासी व हरिजन समस्यांबाबत व विकासाबाबत सुसंवाद घडविणे.

(४) मानवविज्ञान व सामाजिक शास्त्रे यांचा शिक्षकांना व विचारवंतांना, मुख्यतः आदिवासीबाबत अभ्यासकांना एकत्र आणणे.

(५) मानव विज्ञानांच्या सर्व शाखांत अध्ययन, संशोधन व प्रकाशन.

सदस्यत्व : (१) आजीव सभासद (रु. १००.)

(२) सभासद (रु. १० वार्षिक).

(३) विद्यार्थी सभासद (रु. १० वार्षिक) गेल्या दोन वर्षांत १० आजीव सभासद व ८० सभासद नोंदविले आहेत.

परिषद महाराष्ट्र सरकारची आदिवासी संशोधन संस्था, पुणे व इतर आदिवासी कल्याणकारी विभाग यांजबरोबर सहकार्यांच्या दृष्टिकोनातून कार्य करील.

महाराष्ट्रातील आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या सर्व प्रकारच्या व सर्व थरांतील कार्यकर्त्यांचे एक व्यापक व्यासपीठ तयार करण्याचा परिषदेचा उद्देश, तसेच, मानव, संस्कृती व समाजविषयक अध्ययन व संशोधन करणाऱ्या सर्व सुशिक्षितांना आदिवासी समाज व संस्कृती यांबाबत आत्मीयता वाटावी असा परिषदेचा दृष्टिकोन आहे.

महाराष्ट्र मानवविज्ञान परिषद संपूर्णतः अराजकीय संस्था आहे.

२. ग्राम बाल शिक्षा केंद्र, कोसबाड

ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यात कोसबाड या निसर्गरम्य गावी ग्राम बाल शिक्षा केंद्र ही

संस्था १९४५ पासून आदिवासींच्या पूर्व-प्राथमिक शिक्षणासंबंधी निरनिराळे प्रयोग करीत आहे. १९४५ साली पद्मभूषण ताराबाई मोडक यांनी लाविलेले हे रोपटे, ३५ वर्षांच्या कालावधीत एखाद्या वटवृक्षाप्रमाणे फोफावले आहे. संस्थेत सुरुवातीपासून ताराबाई व अनुताई वाघ कार्यरत आहेत. या कार्यासाठी या दोन्ही समाजसेविकांनी आपले सर्व आयुष्य व सर्वस्व दिले आहे. या दोघींच्या सेवाभावी वृत्तीमुळे व अचूक मार्गदर्शनामुळे, आज या संस्थेत अनेक कार्यकर्ते कार्य करीत आहेत. १९७३ साली ताराबाई स्वर्गवासी झाल्या, तेव्हापासून अनुताई वाघांच्या मार्गदर्शनाखाली ही संस्था प्रगतीपथावर वाटचाल करीत आहे. या संस्थेमार्फत " शिक्षण पत्रिका " हे मासिक प्रकाशित होत आहे. अनुताई या संस्थेच्या संचालिका आहेत. या संस्थेमार्फत खालील कामे केली जातात :—

(१) ग्रामीण बालसेविका प्रशिक्षण संस्थां: या संस्थेमार्फत ग्रामीण भागात काम करणाऱ्या व काम करू इच्छणाऱ्या बाल सेविकांचे प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येते. या प्रशिक्षणामुळे या बालसेविका ग्रामीण भागात उत्तम रीतीने बालवाड्या चालवू शकतील अशी अपेक्षा आहे.

(२) बालवाड्या चालविणे.

(३) पाळणा घरे चालविणे.

(४) कार्यानुभव प्रकल्प चालविणे, इत्यादी. महाराष्ट्रातील आदिवासी विभागात पूर्वशिक्षण क्षेत्रात कार्य करणारी ही एक आदर्श संस्था आहे.

संस्थेचा पत्ता : संचालिका, ग्राम बाल शिक्षा केंद्र, विकासवाडी, पो. कोसबाड, तालुका डहाणू, जिल्हा ठाणे.

३. कृषि संशोधन संस्था, कोसबाड

महाराष्ट्रातील ठाणे जिल्ह्याच्या, अनुसूचित विभागात, डहाणू तालुक्यात, १९४९ पासून ही संस्था कृषि संशोधन क्षेत्रात कार्य करीत आहे. डॉ. जयंतराव पाटील या संस्थेचे प्राचार्य आहेत. या संस्थेमार्फत खालील कार्ये चालू आहेत :—

(१) कोरडवाहू शेतीबाबत संशोधन.

(२) भाताची जपानी पद्धतीने लागवड.

(३) उथळ विहिरींचा कार्यक्रम.

(४) अनेक पिकांचा कार्यक्रम.

(५) गवताच्या आधुनिक जातींची लागवड.

(६) आदिवासी युवकांचे प्रशिक्षण.

(७) आदिवासींसाठी शेतीचा कार्यक्रम.

(८) शेती प्रशिक्षण शाळा.

(९) फळझाडांची लागवड.

(१०) युवकांचे क्लब.

(११) आश्रमशाळा चालविणे.

(१२) पाळणाघर व बालवाडी चालविणे.

(१३) कृषि प्रशिक्षण कार्यक्रम.

(१४) कृषिबाबत निरनिराळ्या विषयांवर संशोधन.

या संस्थांमार्फत, डॉ. जयंतराव पाटलांनी या विभागातील आदिवासींना कृषिबाबत आधुनिक ज्ञान देऊन त्यांचा शैक्षणिक व आर्थिक विकास करण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. काही आदिवासी कुटुंबांनी त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली शेतीत आधुनिक ज्ञानाचा वापर करून उत्पन्न वाढविले आहे व अशा रीतीने ते आपले जीवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. आदिवासी विभागात आदिवासींसाठी कार्य करीत असलेली महाराष्ट्रातील या क्षेत्रातील ही एक आदर्श संस्था आहे.

४. ग्रामायन, पुणे

ग्रामीण विकासासाठी स्वेच्छेने काम करणारे कार्यकर्ते आणि स्वयंसेवी संस्था यांना एकत्र आणून अशा कार्याला बळकटी आणणे हे ग्रामायनचे प्रमुख ध्येय आहे.

ग्रामीण विकासाचे कार्य प्रामुख्याने अतिशय गरीब लोकांसाठी झाले पाहिजे असा ग्रामायनाचा हट्ट आहे. १९७४ च्या जानेवारीत भरलेल्या स्वयंसेवी संस्थांच्या परिषदेपासून ग्रामायनची सुरुवात झाली. या परिषदेतच आदिवासींत काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना आदिवासींसंबंधीच्या कायद्यांची व योजनांची माहिती ग्रामायनने द्यावी अशी विनंती करण्यात आली. त्याप्रमाणे ग्रामायनच्या कार्यकर्त्यांनी काही कार्ये केले आहे.

या बैठकीनंतर ग्रामायनचे उपाध्यक्ष, श्री. शरद कुलकर्णी यांनी धुळे जिल्ह्यातील आदिवासींच्या पिळवणुकीचा इतिहास वर्णन करणारे लेख लिहिले. त्यानंतर " आदिवासींच्या जमिनीचे हस्तंतर-नवा कायदा " ही पुस्तिका ग्रामायनने प्रसिद्ध केली. १९७५ मध्ये ग्रामायनतर्फे आदिवासी उपयोजनेवर चर्चा करणारा एक मेळावा

घेण्यात आला. या मेळाव्यास शासकीय अधिकारी व महाराष्ट्राच्या विविध भागांत आदिवासी समाजात काम करणारे कार्यकर्ते हजर होते. त्यानंतर झालेल्या प्रत्येक वार्षिक मेळाव्यात आदिवासी विकास उपयोजनेच्या प्रगतीवर चर्चा करण्यात आली. अशा प्रकारचा एक मेळावा २ एप्रिल १९७८ रोजी पुणे येथे

घेण्यात आला. १९८० च्या मार्चमध्ये सरकारी पडिक जमिनी, जंगल जमिनी आणि गायराने यांवरील अतिक्रमणे रीतसर करण्याविषयीचा नवा आदेश, ही शरद कुलकर्णी यांची पुस्तिका महाराष्ट्र मानवविज्ञान परिषद आणि आदिवासी जाणीव जागृती केंद्र यांच्या सहकार्याने ग्रामायनने प्रसिद्ध केली आहे. आदिवासी

विकास कार्य हे ग्रामायनने आपले एक प्रमुख कार्य मानले आहे. ग्रामायन हा एक पब्लिक ट्रस्ट असून त्याचा पत्ता—द्वारा “माणूस” साप्ताहिक, १०२५, सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३० हा आहे.

आदिवासी क्षेत्रातील सामाजिक कार्यकर्त्यांचा परिचय

(१) श्री. वासुदेव राजाराम वायेडा

मु. पो. गंजाड, ता. डहाणू, जिल्हा ठाणे.
जन्म : १ जानेवारी १९३८, शिक्षण : व्ह. फा. वारली.

श्री. वायेडा यांचा जन्म गरीब परिस्थितीतील वारली कुटुंबात झाला. त्यांनी अडाणी गरीब, अशा दलित वर्गाच्या सेवेचा संकल्प केला व १९५१ सालापासून आदिवासी समाज संघाला वाहून घेतले. १९६३ ते १९७६ पर्यंत त्यांनी गंजाड येथे शैक्षणिक विकासाचे कार्य केले. त्याचप्रमाणे त्यांनी १ ली ते ७ वी पर्यंत शैक्षणिक शाळेचे वर्ग सुरू केले व इमारत बांधली. १९६९-७० मध्ये त्यांनी आदिवासी वसतिगृहाची स्थापना केली. त्याचप्रमाणे त्यांनी रात्रीच्या शाळा चालवून समाज शिक्षण व साक्षरता प्रचाराचे कार्य केले. जंगल कामगार सोसायटी स्थापन केली. सरस्वती नाट्य मंडळ स्थापन करून निधीद्वारे श्री सरस्वती आदिवासी गृह, गंजाड येथे ही संस्था स्थापन केली. त्यांनी आग, महापूर इत्यादी संकटात सापडलेल्या माणसांना अनेकवेळा वाचविले. आदिवासी भागात उत्कृष्ट काम केल्याबद्दल जिल्हा परिषद ठाणे, शिक्षण विभागाचे उत्कृष्ट शिक्षक पारितोषिक मिळाले आहे. त्यांचा खालील संस्थांशी निकटचा संबंध आहे:—

- (१) ठाणे जिल्हा प्राथमिक शिक्षक संघ.
- (२) डहाणू तालुका प्राथमिक शिक्षक संघ.
- (३) श्री सरस्वती आदिवासी वसतिगृह, गंजाड, ता. डहाणू.
- (४) सर्वोदय आदिवासी कन्या छात्रालय, कासा, ता. डहाणू.
- (५) आदिवासी कुमार छात्रालय, वाघाडी, ता. डहाणू.
- (६) आदिवासी निवासी शाळा, वाघाडी, ता. डहाणू.

(२) श्री. कृष्णा रामा साबळे

मु., पो. निमगिरी, ता. जुन्नर, जिल्हा पुणे.
जन्म : १५ डिसेंबर १९३५
शिक्षण : एस. एस. सी.; महादेव कोळी.

श्री. साबळे ह्यांनी आदिवासी शिक्षण संस्था व ग्रामविकास मंडळ, निमगिरी ह्या संस्थांची

स्थापना केली. आदिवासींमध्ये शिक्षणाची सोय होण्याच्या दृष्टीने त्यांनी वरील संस्थे-मार्फत आदिवासी विद्याश्रम वसतिगृह सुरू केले. आदिवासी कार्यकर्त्यांना विकास योजना व आदिवासींच्या कार्याची माहिती होण्याच्या दृष्टीने आदिवासी कार्यकर्त्यांची शिबिरे आयोजित केली. आदिवासी शिक्षण संस्थेच्या बॅकवर्ड क्लास या वसतिगृहाच्या विस्ताराचे काम विनावेतन केले. कुकडेश्वर सेवा मंडळ, कुकडेश्वरपूर, शिरोली या मंडळाची स्थापना केली व त्यासाठी मदत गोळा करण्याचे काम केले. आदिवासी जनविकास मंडळाचे सल्लागार म्हणून काम केले व जयमल्हार वसतिगृह सोनावले येथे सुरू केले. आदिवासी जनता वसतिगृह, नाशिक या संस्थेचा विकास करण्यासाठी कार्यकारी मंडळात भाग घेऊन विद्यार्थ्यांची उत्तम व्यवस्था करून दिली. होमगार्ड संघटनेचे युनिट निमगिरी येथे काढण्यात त्यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. महादेव कोळी परिषदेत भाग घेतला व गरीब समाजाच्या अडचणी वेळोवेळी शासनाचे निदर्शनास आणण्यात पुढाकार घेतला.

(३) श्री. मोतीराम बारकुजी पेंदाम

राणी दुर्गावतीनगर, बिनाकी ले-आऊट आदिवासी कॉलनी, नागपूर ४११ ०१७
जन्म : २ फेब्रुवारी १९२०
शिक्षण : मराठी ६ वी, गोंड

श्री. पेंदाम यांनी सन १९४२ च्या राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेतला व त्यानंतर गुरुदेव सेवा मंडळाद्वारे समाज कार्यास सुरुवात केली. हरिजन-गिरीजन तसेच इतर मागासलेल्या वर्गांशी सतत संपर्क साधून त्यांना जुन्या रुढीपासून मुक्त होण्यासाठी आणि त्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी सतत प्रचार केला. १९५५ मध्ये विदर्भ विणकर केंद्रीय संस्थेत नोकरी स्विकारून हातमाग कापडाचा प्रचार केला परंतु समाजकार्य करण्याच्या तळमळीमुळे त्यांनी १९६३ मध्ये नोकरी सोडली व महाराष्ट्र प्रदेश आदिवासी सेवा मंडळाचे संघटक बनून हरिजन-गिरीजन ह्यांना शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ व्हावा या

हेतूने पुणे, मालेगाव, नाशिक आदि भागांत फिरून समाजजागृतीचे कार्य केले. ते आदिवासी शिक्षण मंडळाचे सेक्रेटरी असून ह्या संस्थेमार्फत वालवाडी, प्राथमिक शाळा, वसतिगृह (मुलां-मुलींसाठी) सुरू केले. सन १९६२ मध्ये आदिवासी को-ऑप. गृहनिर्माण संस्था स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला व १०० घरांची वसाहत बांधण्यात आली.

(४) श्री. दाजी जैतू सोंगाळ (गुरुजी)

सावरोली, पो. आरुनगाव (सी. आर.) तालुका : शहापूर, जिल्हा ठाणे
जन्म : १२ जानेवारी १९३०
शिक्षण : व्ह. फा., जमात : मठाकर.

श्री. सोंगाळ ह्यांचा जन्म अत्यंत गरीब अशा आदिवासी कुटुंबात झाला. त्यावेळी आदिवासी भागात फारसा शिक्षणाचा प्रसार नसल्यामुळे जेमतेम तिसरी पर्यंत शिकून घरी बसावे लागले. तथापि श्री. बुरसे गुरुजींच्या प्रेरणेने व शिक्षणाची मुळात आवड असल्यामुळे घरातून गुपचूप पलायन करून व्ह. फा. पर्यंत शिक्षण घेतले व त्यानंतर शिक्षकी पेशा स्वीकारला. त्याबरोबर विशाल दृष्टिकोन लाभला. मुळात आदिवासींची हलाखीची परिस्थिती माहीत असल्यामुळे ह्या समाजाच्या उन्नतीसाठी काहीतरी कार्य केले पाहिजे ह्या आत्यंतिक तळमळीमुळे हरिजन-गिरीजन मंडळात दाखल होऊन आदिवासींच्या उन्नतीसाठी मोलाचे कार्य केले. त्यांच्या अडीअडचणी समजावून घेऊन त्यांना मदत केली. तसेच त्यांनी आदिवासींची शिबिरे व मेळावे घेऊन जागृती निर्माण केली. आदिवासींच्या जमिनीच्या कायद्याबाबत त्यांनी मोलाचे मार्गदर्शन केले. हे कार्य करीत असताना त्यांचा अनेक संस्थांशी संबंध आला. त्यांपैकी प्रामुख्याने : (१) आदिवासी वसतिगृह, (२) आदिवासी जंगल कामगार सोसायटी, (३) ठाणे जिल्हा जंगल फेडरेशन, (४) ठाणे जिल्हा प्रा. शिक्षक संघ. त्यांचा ठाणे जिल्ह्यात उत्कृष्ट शिक्षक म्हणून गौरव करण्यात आला.

वृत्त विशेष

(१) आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांची परिषद, व्यवकेश्वर (नाशिक).

महाराष्ट्र राज्य सहकारी विद्यमाने संघाच्या व्यवकेश्वर (नाशिक) येथे महाराष्ट्र राज्य पातळीवरील पहिली आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांची परिषद दि. १९ व २० एप्रिल १९८० रोजी आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदेत मंजूर झालेले कांही महत्वाचे ठराव खालीलप्रमाणे आहेत :—

(१) महाराष्ट्रातील आदिवासी सेवा सहकारी संस्था व संबंधित संस्थांच्या प्रतिनिधींची राज्य पातळीवरील परिषद, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघाने दरवर्षी आयोजित करावी.

(२) आदिवासी सेवा सहकारी संस्था व आदिवासी कल्याण याबाबतच्या प्रश्नांची चर्चा करून पाठपुरावा करणेसाठी डॉ. वि. म. दांडेकर यांचे अध्यक्षतेखाली एका समितीची नियुक्ती महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघाने करावी.

(३) आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांचा आर्थिक पाया बळकट करण्यासाठी शासनाने या संस्थांच्या भाग भांडवलतात अधिक उदारपणे सहभागी व्हावे व अधिक भांडवल सवलतीने या संस्थांना उपलब्ध करून द्यावे.

(४) व्यवस्थापकीय खर्चासाठी देण्यात येणाऱ्या रकमेचे रूपांतर संपूर्णतः अनुदानात करण्यात यावे व दहा वर्षे सतत हे अनुदान मिळावे व पुढे पाच वर्षे कमी कमी करण्याच्या धर्तीवर द्यावे.

(५) विलीन झालेल्या संस्थांचे थकित कर्ज व येणे रकमांची जबाबदारी आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांवर टाकण्यात येऊ नये.

(६) आदिवासी विभागातील एकाधिकार खरेदी योजनेखाली केलेल्या खरेदीवर पात्र टक्के कमिशन आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांना देण्यात यावे.

(७) आदिवासी विभागातील एकाधिकार योजनेखालील व्यवहारात आदिवासी विकास महामंडळाला होणारा नफा व्यवहाराच्या प्रमाणात बोनस म्हणून आदिवासी सभासदांना वाटण्यात यावा.

(८) आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापक, लेखापाल, लिपिक, सभासद, पंच व पदाधिकारी यांचेसाठी खास प्रशिक्षण

कार्यक्रम महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघांनी आयोजित करावेत.

या परिषदेचे उद्घाटन डॉ. वि. म. दांडेकर यांनी केले. विषयवार चर्चेच्या अधिवेशनास माजी खासदार हरिभाऊ महाले हे अध्यक्षस्थानी होते. खुल्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान श्री. पी. डी. राउत यांनी भूषविले. या परिषदेस महाराष्ट्राच्या सर्व विभागातून आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांचे प्रतिनिधी, संबंधित शासकीय अधिकारी व निरनिराळ्या सहकारी संस्थांचे प्रतिनिधी उपस्थित होते.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाने दिनांक १५ मार्च १९८० पर्यंत एकूण ३,९४,१९७ क्वटल मालाची खरेदी केली. ज्याची किंमत रुपये ५ कोटी ४४ लाख आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील दहा जिल्हांतील ४० तालुक्यांतून गौण वनोपज खरेदी योजना राबविली गेली. जंगल मालापैकी गोंद, हिरडा, मोहाटी, चारोळी व गवत खरेदी करण्यात आले. गौण वनोपज मुख्यतः भूमिहीन आदिवासी गोळा करीत असतात. आतापर्यंत व्यापाऱ्यांकडून वजनात व दरात फसवणूक होत होती. महामंडळाच्या कार्यामुळे गरीब व अशिक्षित आदिवासींची फसवणूक थांबली आहे.

खावटीकर्ज योजनेखाली १९७९-८० वर्षात ५४,६६५ सभासदांना कर्ज रुपये ६३ लाख ७० हजार वाटण्यात आले व यापैकी ७० टक्के वाटप भूमिहीन मजुरांना दिलेले आहे.

(२) आदिवासी महामंडळाच्या आश्रमशाळा शासनास सुपूर्द.

महाराष्ट्र शासनाच्या समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्यक्रम, क्रीडा व पर्यटन विभागाने शासन निर्णय क्रमांक टीएसपी.१०७८-२०५०३-३५, दि. १५ मे १९८० अन्वये आदिवासी विकास महामंडळाच्या कक्षेत असलेल्या ४८ आश्रमशाळा, संचालक, आदिवासी कल्याण विभाग, पुणे यांच्याकडे १ जून १९८० पासून सुपूर्द करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

(३) महाराष्ट्र मानवविज्ञान परिषदेने बोलविलेली आदिवासी परिषद.

पुणे विद्यापीठातील मानववंशशास्त्र विभाग व महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद यांच्या संयुक्त विद्यमाने आदिवासी भागातील कार्यकर्त्यांची परिषद ३ व ४ मे १९८० रोजी आयोजित

करण्यात आली होती. परिषदेसाठी महाराष्ट्राच्या विविध भागांतून ७५ आदिवासी कार्यकर्ते, प्राध्यापक व शासकीय अधिकारी उपस्थित होते. पुणे विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. राम तळवले अध्यक्षीय भाषणात म्हणाले की, राष्ट्रीय सेवा योजना, प्रौढ शिक्षण योजना विना निरंतर शिक्षण योजना विद्यापीठ राबवित आहे. आदिवासींचा विकास वेगाने घडवून आणण्यासाठी प्रगतीची जाणीव आणि प्रेरणा त्यांच्यामार्फत पोचविण्याची आवश्यकता आहे. प्रा. गं. वा. सरदार म्हणाले की, "विशुद्ध ज्ञानोपसना आणि सामाजिक प्रबोधन यांना सांधणारा परिषद हा महत्वाचा दुवा आहे. आदिवासी कल्याण ही फक्त शासनाची जबाबदारी नाही. समाजातील या घटकाचा जर खरोखर विकास साधावयाचा असेल तर शैक्षणिक संस्था स्वयंसेवी संघटना आणि राजकीय पक्षांनीही पुढे येऊन प्रामाणिकपणे काम केले पाहिजे" असे विचार महाराष्ट्र राज्याच्या आदिवासी कल्याण विभागाचे आयुक्त अ. स. जंबनाथन यांनी व्यक्त केले. "आदिवासींच्या शिक्षणासाठी काही आदिवासी शिक्षक तयार करावेत असा मतप्रवाह आहे. पण जेथे प्रगती अतिशय कमी झालेली आहे तेथे बाहेरून काही चांगले शिक्षक आणून शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. असे माझे मत आहे" असेही त्यांनी सांगितले. श्री. जंबनाथन म्हणाले, "जेथे शासन पोहोचू शकत नाही अशा ठिकाणी स्वयंसेवी संघटना चांगले कार्य करू शकतात. अशा संघटनांचे कार्य शासनाच्या प्रयत्नांना पुरकच असते. या परिषदेत आदिवासींचे शिक्षण व स्वयंसेवी संघटनांच्या प्रश्नावर चर्चा करून निरनिराळे उपाय सुचविण्यात आले.

(४) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण— संस्थेतर्फे नऊ लाख कुटुंबांची सर्वेक्षण पाहणी

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे मार्फत महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ६७६७ गावांतील, अंदाजे ९ लाख कुटुंबांची सर्वेक्षण पाहणी करण्याचे काम गटविकास अधिकारी, शिक्षक, ग्रामसेवक सांख्यिकी सहाय्यक, उपमुख्य कार्यपालन अधिकारी, आदिवासी कल्याण अधिकारी, जिल्हा नियोजन अधिकारी यांच्या साहाय्याने सुरु झाले आहे व या पाहणीतील निष्कर्षांचा उपयोग सहाय्या पंचवार्षिक योजनेच्या आराखड्यात करता यावा, हा या पाहणीचा उद्देश आहे.

★ ★ ★

*Taking over of Ashram Schools for
Scheduled Tribes by Government
run by Tribal Development Corporation
Limited, Pune.*

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
SOCIAL WELFARE, CULTURAL AFFAIRS, SPORTS AND
TOURISM DEPARTMENT

Resolution No. TSP. 1078/20503/XV

Mantralaya Annexe, Bombay 400 032, Dated 15th May 1980

*Read :—*Letter No. DTE/TRN/AS/TEC/178-IV, dated the 29th January 1980 from the Director of Tribal Welfare, Maharashtra State, Pune.

RESOLUTION—The Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation Limited, Pune had been running 48 Ashram Schools for Scheduled Tribes as shown in the enclosed list on 100 per cent grant-in-aid basis on the various admissible items of expenditure. However, due to the new and multifarious activities like Monopoly Procurement ; Distribution of Consumption Finance etc., the Tribal Development Corporation has been finding it difficult to supervise and run these Ashram Schools properly and the Tribal Development Corporation has passed a Resolution to the effect that these 48 Ashram Schools should be transferred to Government.

2. Accordingly the question of taking over of these Ashram Schools run by Tribal Development Corporation by Government was under the consideration of Government for sometime past. Government is now pleased to accord its sanction to the taking over of the said 48 Ashram Schools run by Tribal Development Corporation with effect from 1st June 1980 with all assets and liabilities. The Managing Director, Tribal Development Corporation and the Director of Tribal Welfare should take immediate steps to hand over and take over these schools before commencement of the ensuing academic session.

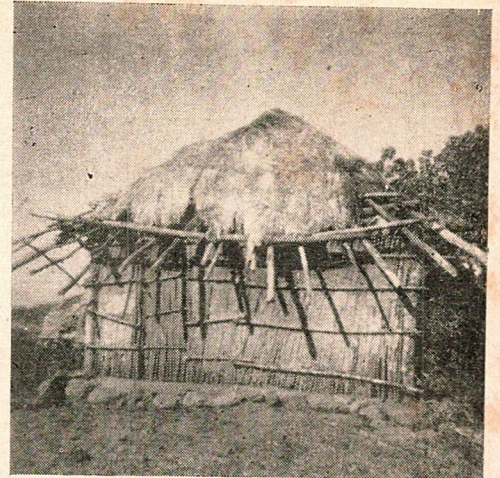
3. After taking over of these Ashram Schools the Director of Tribal Welfare should take a complete review of these schools and submit his proposals for creation of additional posts, if any, and other requirements which would be necessary for running these Ashram Schools smoothly on par with other Government Ashram Schools along with all other details including financial implications.

4. The expenditure involved on the above account should be debited to the budget head "288-Social Security and Welfare-C-Welfare of Scheduled Castes, Scheduled Tribes and Other Backward Classes-M Welfare of Scheduled Tribes-Demand No. 197" in respect of Ashram Schools falling outside Tribal Sub-Plan Area, and "288-Social Security and Welfare-Schemes in the Five Year Plan-Tribal Area Sub-Plan-C-Welfare of Scheduled Castes, Scheduled Tribes and other Backward Classes, Demand No. 201" in respect of Ashram Schools in the Tribal Sub-Plan Area ; and met from the provision made thereunder during the current financial year.

5. This Government Resolution issues with the concurrence of the Finance Department *vide* its U. O. R. No. 832-EXP-11, dated the 24th April 1980.

By order and in the name of the Governor of Maharashtra,

(Sd.) D. T. DAKHANE,
Deputy Secretary to Government.

A Karkari hut

Earthen floor grinder of Korku tribe

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

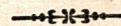
The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Twenty off prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor.

All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

Bramh Deo—Mask of Varli tribe of Thane district

Gori Lakhmi—Goddess of Varli, Katkarj and Thakur tribes